СТОЯНЪ МАРКОВЪ

ГРАДЪ ФЕРДИНАНДЪ

(Антропогеографски проучвания)

ЛОМЪ
ПЕЧАТНИЦА „ЗОРА“
1944

OCR обработка Емил Петров, (emil.petrov@freenet.de), 2006

Съдържание

I. Физиогеографска часть. **3**
1. Положение 3
2. Орографски прегледъ на околностьта 4
3. Хидрография и вода за пиене 5
4. Геоложко-тектонска направа 7
5. Климат 10

II. Биогеографска частъ **16**
1. Растителна покривка 16
2. Животенъ свѣтъ 18

III. Антропогеографска часть **19**
1. Възникване и име 19
2. Развой, типъ и физиономия 20
3. Дворь и кѫща 29
4. Учебно и черковно дѣло 32
5. Административна и епархиална принадлежность на селището въ миналото и сега 34
6. Минало и старини 36

III а. Население **41**
1. Народностни групи въ миналото и сега 41
2. Движение на населението 45

IV. Народно стопанство **61**
I. Земедѣлие 61

2. Животновъдство **69**
3. Минерални богатства 72
4. Занаятчийство 73
5. Търговия и кооперативно дѣло 75
6. Пѫтища и съобщения 76

I. Физиогеографска часть.

1. Положение

Въ Северозападна България, на границата между Дунавската плочеста земя и Западна Стара планина, както и покрай политѣ на Балкана, има нѣколко котловинии полета, които иматъ своитѣ особености въ географско и стопанско отношение. Котловината, обаче, която се намира западно оть Пъстрина източно оть Фердинандския ридъ и Вереницкото бърдо и югоизточно отъ Кошарнишко-Ерденскитѣ хълмове, е най-интересна, както отъ антропогеографско, така сѫщо и оть историческо гледище.[1] Въ тая котловина се намиратъ нѣколко селища, отъ които най-голѣмо и най-важно за стопанските отношения въ този край, е градъ Фердинандъ.

Градътъ е разположенъ на лѣвия брѣгъ на рѣка Огоста, върху стари нейни наноси, тамъ гдето тя излиза отъ своето тѣсно корито и тече въ широка и добре обработена котловина.

Фердинандъ има отлично географско положение. Центъръ на планински и полски селища оть една страна и на много пѫтища отъ друга, той обещава да се издигне въ бѫдеще като градъ съ важно стопанско значение и сь голѣма административна тежесть въ цѣла Северозападна България. Както римлянитѣ въ древностьта схванаха неговото политическо и стратегическо значение и го въздигнаха до благоустроенъ градъ, муниципия, така и нашитѣ политици може би въ скоро време ще разбератъ, че бѫдещиятъ областенъ градъ на Северозападна България трѣбва да бѫде Фердинандъ[1]. Това ще се наложи главно оть две съображения – икономическата мощь, която има града въ този край и неговото географско положение.

Фердинандъ лежи на 43° 24' с. ш, и 23° 13' източна дължина отъ Гринвичъ. Намира се на 160 м. надморска височина. ГрадСътъ е околийски центъръ на 49 села, групирани въ 15 общини; две отъ селата иматъ население надъ 3,000 жители, осемь отъ 2–3,000 д, а останалитѣ сѫ подъ 2,000 души. Фердинандска околия заема площь отъ 1,153.3 кв. клм., съ 71,903 жители – 64.4 души на кв. клм. (1934 год.).

Градъ Фердинандъ и селата Мала-Кутловица, Ново-село, Баня, Белотинци, Студено-буче и Кошарникъ образуватъ Фердинандската община, която споредъ преброяването на 31.XII.1934 година е имала 12,839 жители.

Близки селища до Фердинандъ сѫ: Мала Кутловица - 1 клм. югоизточно отъ града, Ново-село-6 клм. южно, Баня - 6 клм. източно, Кошарникъ - 2 клм. северно, Долна-Вереница 9.5 клм. западно, Живовци - 8 клм. югозападно и др. Берковица отстои на 23 клм. южно отъ Фердинандъ, Враца - 41 клм. източно; 50 клм. северно отъ Фердинандъ е Ломъ. Фердинандъ - Видинъ - 128 клм., Фердинандъ -Орѣхово -87 клм., а столицата

[1] А. Бешковъ смѣта, че такъвъ центъръ въ Северозападна България тржбва да бѫде Ломъ или Мездра

отстои на 107 клм.

Границитѣ на Фердинандското земище минаватъ: северната по южнитѣ склонове на Голия връхъ, течението на рѣка Бучка, шосето Ломъ – София до казармитѣ, течението на Парта, шосето Фердинандъ – Вереницитѣ – Меунковъ оброкъ; западната - завива на югъ по Конярския долъ, мѣстноститѣ Жеравица, Пишурата и Жиновеца, пресича ж. п. линия за Берковица и стига до Поповия язъ на Огоста; южната и източната – течението на Огоста до Голия връхъ. Въ тѣзи граници земището заема една площь отъ 22,150 декара.

Околноститѣ на града сѫ доста красиви, особено ако се наблюдаватъ отъ Фердинандския ридъ: на югъ разлетитѣ води на Огоста блестятъ отъ слънчевия зной, високо на въз-богъ е Комъ, югоизточно – историческиятъ Врачански балканъ, северно – равнина, изпълнена тукъ-тамъ съ хълмове, които се губятъ далечъ на северъ въ Дунавската плочеста земя и се сливатъ съ хоризонта, а предъ насъ е прекрасна плодородна котловина, изпълнена съ житни ниви и зеленчукови градини, гдето широко разлѣла водитѣ си между низки върбалаци, бавно влачи водитѣ си златоносната Огоста.

2. Орографски прегледъ на околностьта

Фердинандъ и околноститѣ му спадатъ къмъ така наречената преходна область. Тукъ е границата между българския плочесто-равниненъ ландшафтъ и Старопланинския. Тъкмо тукъ мезозойскитѣ пластове отъ Стара планина преминаватъ въ хоризонтално положение (4–29. стр.). Южно отъ Фердинандъ е и границата на льоса. Въ околноститѣ на селището изпъква столовия характеръ на ландшафта – малки остатъчни хълмове съ платовидни повръхнини. Ерозивната сила на рѣкитѣ е слаба, тя отстжпва мѣсто на окомулацията.

Теренъть на разгледания районъ се дѣли главно на два дѣла: ридово-хълмистъ, западно и северно отъ града, и равниненъ, североизточно, източно и южно отъ града.

Непосрѣдствено до града, отъ изтокъ къмъ западъ се издига Фердинандскиять ридъ (307 м.), нареченъ въ източната си часть Кале-баиръ. Съ отдалечаването си отъ града той се разширочава и възвишава, а близу до Вереницкото бърдо се снишава.. Южнитѣ му склонове сѫ голи и нейде се спускатъ стръмно до долината на рѣка Огоста. Тъй като по тѣхъ липсватъ каквито и да било гори, които да оказватъ известно влияние върху течащата вода, както и да задържатъ за по-дълго време влагата, то ерозивната дейность на водата е много силна и е образувала нѣколко суходолия, които сѫ набраздили тѣзи части на рида. Сернитѣ склонове сѫ полегати, обрастнали съ храсти, на мѣста разработени и посадени съ лозя до самото било, Фердинандскиятъ ридъ има важно хидрографско значение. Отъ него води.началото си карстовиятъ изворъ, който има голѣмо стопанско значение за града. Кале-баиръ е господствувалъ надъ древния воененъ пѫть. Сега въ южното му подножие минава пѫть отъ Ломъ за София и

ж. п. линия за Берковица.

Кошарнишко-Ерденскитѣ хълмове се простиратъ въ северозападна посока отъ града. Започватъ отъ Вереницкото бърдо и свършватъ съ градището на рѣка Огоста, при село Ерденъ срещу Пъстрина, гдето се е образувалъ тѣсенъ и кѫсъ проломъ.

Характерно за този край е бърдото Пъстрина (555 м.). Намира се източно отъ града съ посока югъ-северъ. То се издига северно отъ пѫтя Фердинандъ – Враца и свършва при селата Ерденъ и Бойчиновци, съ стръмни, почти отвесни склонове. Западнитѣ му склонове се спускатъ много стръмно къмъ селата Баня и Бѣлотинци, а източнитѣ сѫ полегати и покрити съ хубави пасища, по които лѣте пасатъ много стада овце. Билото му е платовидно, покрито съ скални блокове и трева.

Равнинниятъ дѣлъ е Огостината долина. Широчината на тая стара, по начало долина, оформена вече въ равнище, е доста голѣма, на мѣста надъ 2 клм., а дължината й е отъ 10- 15 клм. Тя е оградена отъ източна страна отчасти съ юрски и терциерни варовици, въ северната половина отъ младо терциерни – сарматски, а въ южната отъ варовици и мергели - кредна възрасть (7 – 6. стр.)

Почвитѣ въ Фердинандския районъ, споредъ почвената карта на България оть Н. Пушкаровъ, сѫ: глинесто-пѣсъклива почви (слабо хумусна) – северно отъ града, скелетна подзолиста планинска почва – югозападно отъ града и недоразвити почви върху рѣчни и езерни наноси – източно, североизточно и югоизточно отъ града. Населението опредеря почвитѣ по следния начинъ: смолница – таложлива (мѣстностьта Тировете), пѣсъклива (мѣстностьта Гламата) и бритка–най-плодородната почва, която дава хубаво жито (мѣстноститъ Луда-бара и Сулемагина ливада).

3. Хидрография и вода за пиене

Главната водна артерия, която минава покрай Фердинандъ и е отъ голѣмо значение за поселищнитѣ отношения въ този край, е рѣка Огоста. Тя води началото си отъ Чипровския балканъ. Образува главно отъ две рѣки: Чипровска и Превалска. Последнитѣ се съединяватъ надъ село Бѣли-мелъ. Отъ селото надолу рѣката носи вече името Огоста. При с. Илица (Сърбляница) 7 клм подъ Бѣли-мелъ, Огоста приема дѣсния си притокъ Дългодѣлска рѣка. При Беглишкия мостъ приема другъ дѣсенъ притокъ - Бързия, който извира отъ Тодорини кукли и Малъкъ Комъ и прибира водитѣ на Берковското поле. Отъ Беглишкия мостъ Огоста взема североизточна посока, следъ това водитѣ й, тласкани отъ Фердинандския ридъ, вематъ източна посока, вървятъ покрай Мало-Кутловскитѣ хълмове, извиватъ въ северна посока и навлизатъ въ широка и плодородна ьотловина. Тукъ Огоста приема отъ лѣво водитѣ на Генчовата вада. Последната, северозападно отъ гарата, приема водитѣ на Изворската бара. Изворската бара води началото си отъ карстовия изворъ, който се намира въ подножието на Фердинандския ридъ. По отвеснитѣ канари надъ извора има малки фуниеобразни копки, които напомнять за сѫществуването на единъ стариненъ култъ къмъ него.

Въ северния край на котловината Огоста приема отъ лѣво рѣка Бучка, а отъ дѣсно Шуговица.

Както лѣвитѣ, така и дѣснитѣ брѣгове на Огоста въ района на Фердинандъ сѫ низки, тукъ-тамъ обрасли съ върби. Леглото й въ тия краища е широко, голо и заето отъ наноси и чакълести маси.

Следъ като премине котловината, Огоста минава презъ тѣсенъ и кѣсъ проломъ надъ село Ерденъ, гдето е построенъ голѣмъ ж. п. мостъ, завива на изтокъ отъ гара Бойчиновци, гдето приема дѣсния си притокъ Ботуня, минава покрай селата Портитовци, Люта, Громшинъ, Лехчево и дртв, и се влива въ рѣка Дунавъ надъ градъ Орѣхово.

Дължината на Огоста е 147.4 клм. Широчината й въ района на Фердинандъ е различна. Дълбочината й е малка. Увесътъ е 100 ‰. Отъ изворитѣ й до с. Лопушна (Берковско) увесътъ е 54.4 ‰, а отъ Лопушна до Дунавъ – 1.8 ‰. Басейнътъ й обхваща една площь отъ 3,126 кв. клм.

Рѣка Огоста често излиза отъ своето корито, наводнява цѣлата околность и прави голѣми пакости. Въ района на Фердинадъ сѫ ставали много наводнения: презъ 1848 год., 1881 и 1897 год. Презъ последната година наводнението е направило голѣми пакости. Водитѣ на Огоста сѣ излѣзли от коритото си и са заливали цѣлата котловина. Последната 3-4 дни е приличала на езеро. Нѣколко български кѫщи, които сѫ били близу до рѣката, сѫ били залѣти, а обитателитѣ имъ едвамъ се спасили. Страхътъ отъ друго наводнение принудилъ голѣма часть отъ населението да си направи кѫщи далечъ отъ рѣката. Отъ ерозивната дейность на водитѣ междитѣ по нивитѣ сѫ изчезнали. Тъй като голѣма часть отъ котловината била. покрита съ наносни материали – чакълища и тиня, часть отъ имотитѣ презъ пролѣтьта, не сѫ могли да се работятъ.

Презъ 1942 година въ района на Фердинандъ стана едно отъ най-голѣмитѣ наводнения, каквито помни населението въ този край. То направи голѣми пакости: две човѣшки жертви, 50 – 60.цигански и 5 – 6 български кѫщи, които се намираха близу до Огоста, бѣха наводнени и съборени, повече отъ 150 овце отнесени, нѣколко зеленчукови градини унищожени, повече отъ 1,000 декара земя заталожена и станала негодна ва работа, голѣмия ж. п. мостъ при с. Ерденъ, северно отъ града, разкѫсанъ, което стана причина ж. п. съобщения между Бойчиновии и Берковица да се преустановятъ за нѣколко дни и пр.

Значението на Огоста и притоцитѣ й, въ района, на Фердинандъ, е голѣмо. Тя отваря разкошна долина, която е използувана още отъ дълбока древность.

Голѣмо е било антропогеографекото значение на Огостината долина особено презъ XIV и XV вѣкъ, когато въ горното й течение е процъвтявалъ католическия градъ Чипровецъ, въ околноститѣ на който е имало оловно-сребърни и желѣзни руди, които били разработвани отъ саксонци–рудари.

Презъ турското робство по течението на Огоста и притоцитѣ й се е добивало злато и сребро; съ които „раята" си е плащала въ натура данъцитѣ и

задълженията къмъ държавата. Дори доскоро имаше плавари, които по примитивенъ начинъ продължаваха това занаятие, което имъ даваше оскѫденъ поминъкъ.

Преди Освобождението водитѣ на Генчовата вада и Изворската бара сѫ се използували за поливане на оризищата, които сѫ се намирали североизточно отъ града.

Огоста, отдѣленитѣ отъ нея вади и притоцитѣ й, които се намиратъ въ околноститѣ на града, служатъ за водопой
на добитъкъ, за поливане на зеленчуковитѣ градини, за движение на десетина табашки колелета, за пране на дрехи и пр. На Генчовата вада се намиратъ 5 воденици, отъ които 3 валцови и 2 обикновени.

Долината на Огоста, въ Фердинандския районъ, служи за граница между земищата на Фердинандъ и Мала-Кутловица, Фердинандъ–Баня и отчасти Фердинандъ – Бѣлотинци. Отъ село Бѣли-мелъ до Беглишкия мость Огоста служи за административна граница между Фердинандска и Берковска околия.

Въ последно време по голѣма часть отъ нейното течение е прокарано шосе и ж. п. линия за Берковица

Най-после, притоцитѣ на Огоста, съ своитѣ винаги бистри води и високи тополи придаватъ чудна украса на този край, особено при лунни нощи.

Въ околноститѣ на Фердинандъ има доста извори: въ мѣстностьта Партата, 1 клм. западно отъ града, има хубавъ изворъ, който е направенъ на чешма, на 1 клм. южно отъ града въ мѣстностьта Брѣскето (Мало-Кутловски районъ) има чешма, която споредъ мѣстното население е съ цѣлебно свойство. Малки изворчета има и въ Мало-поле, Памуковъ върбакъ, Семчинъ долъ (Хайдушкото кладенче), Димовото кладенче и пр. .

Водата на тѣзи извори се използува за снабдяване съ вода населението презъ работния сезонъ което работи на полето, както и отъ пастири.

Населението на Фердинандъ си доставя вода. за пиене и за други домашни нужди отъ помпи и кладенци (бунари). Кладенци въ града има въ изобилие. Дълбочината имъ е различна: въ лозята сѣ дълбоки 18 – 20 метра, а въ града 5–6. Водата имъ е блудкава, тежка за пиене.

Отъ нѣколко години се правятъ проучвания водитѣ на карстовия изворъ да се каптиратъ. Споредъ пресмѣтанията на инженеритѣ количеството на водата, която извира въ една секунда е 140 литра (м. юлий 1938 година). Тази вода ще бѫде предостатъчна да обслужва нуждитѣ на .Фердинандъ, дори и въ бездъждовни години, когато намалява.

Въ края на 1939 година каптирането на извора започна усилено. Каптираната вода е съ капацитетъ 600 литра въ секунда. Презъ 1941 година въ главната улица чешмитѣ бѣха вече готови, а презъ 1944 г. вѣроятно цѣлиять градъ ще се снабди съ чешми, които ще бѫдатъ отъ голѣма полза за здравословното състояние на жителитѣ отъ селището.

4. Геоложко-тектонска направа

Геоложкиятъ, строежъ на разгледания отъ насъ районъ е сравнително добре познатъ, благодарение

изследванията главно на българскитѣ геолози. Отъ чужденцитѣ само Toula, който е минавалъ пр пѫтя Ломъ – Берковица, дава кратки геоложки бележки за интересуващия ни районъ. Основателтъ на нашата геология, проф. Г. Н. Златарски, при своитѣ. изучвания въ Северна България, е засѣгналъ и Фердинандска, Основни данни относно геоложко-тектонския строежъ на тази ь отъ Балкана ни дава проф. Стефанъ Бончевъ. Кратки геоложки бележки дава и Р. Береговъ (6).

Въ геоложко отношение теренътъ на интересуващата ни часть е сравнително доста разнообразенъ. Най-стари пластове които се срѣщатъ въ Фердинандска, сѫ отъ долната Юра (Лиасъ) По-стари пластове, както и еруптивни скали въ Фердинандско не сѫ установени. Лиасътъ покривв по-големо пространство северно отъ село Каменна-Рикса а на изтокъ се вдава подобно на клинъ между Терциера и Малма като достига до село Долна-Вереница. Такъвъ има и източно отъ село, Бѣлотинци. Лиаскитѣ пластове потъватъ на югъ , се припокриватъ отъ Малма и Неокома.

Най-голѣмо разпространение отъ Юрата има Догера (срѣдна Юра). Той се явява навсѣкжде между Малма и Лиаса като една тѣсна ивица. Започва заедно съ Лиаса източно отъ с. Долна-Вереница и се простира доста на западъ. Малко Догеръ има и източно отъ Лиаса, при с. Бѣлотинци.

Горната Юра (Малмътъ) образува северния склонъ на Фердинандския ридъ, като се вмъква подъ формата на тѣсна ивица между Терциера и Неокома. Тази ивица започва отъ Фердинандъ и отива далече на западъ.

По-добре е развита Кредата, която тукъ е представена само отъ Неокома и Барема. Въ Фердинандско е застѫпенъ долния Неокомъ (Валанжениенъ), доказанъ чрезъ Phylloceras Thetis d'Orb, Hopliets neocomiensis d'Orb и др. (17–104. стр.). Той образува южния склонъ на Фердинандския ридъ, като на югъ граничи съ Барема. Баремъть е по-слабо застѫпенъ – подъ формата на две ивици отъ дветѣ страни на рѣка Огоста, западно отъ село Живовци. Южно отъ рѣката ивицата е сравнително кѫса, но широка, а северно отъ нея тя достига до с. Цѣровене. На западъ сѫщата ивица се простира чакъ до с. Видлица. Малко Баремъ се намира и източно отъ рѣка Огоста, около с. Мала-Кутловица,

Въ околноститѣ на Фердинандъ най-голѣмо разпространение има младия Терциеръ – Плиоцена и Миоцена. Той покрива цѣлата область, която се намира верно отъ шосето Фердинандъ – с. Винище, а на изтокъ достига до рѣка Огсста. Източно отъ нея Терциерътъ достига до селата Баня, Припължене и Сумеръ, а на югъ – приблизително линията Сумеръ – Ново-село. Има го и между рѣкитѣ Бързия и Огоста, на югъ до селата Боровци –- Бистрилица. Материалитѣ му сѫ каверозни, шупливи, което показва, че тѣ сѫ изпитвали по-късни тектонични промѣни.

Особеното положение на градъ Фердинандъ, който се намира на границата между Стара планина и Дунавската равнина, е оказало известно влияние върху земеповръхнитѣ форми на неговата околность. Въ тази

последната намираме характерни черти, както отъ строежа на западна Стара Планина, така и отъ Дунавската равнина.

Западна Стара планина, споредъ тектонския си строежъ може да се раздѣли надлъжно на три успоредни дѣла: вътрешенъ (югозападен или задбалкански), срѣденъ или главен, външенъ (североизточенъ или предбалкански) (8). Външниятъ дѣлъ, който ни интересува и върху който ще се спремъ повече, понеже въ неговитѣ поли се намира град Фердинандъ, образува срѣдно високи вериги, които, взети и изобщо отъ нѣкои автори, се наричатъ Малъкъ Балканъ. Този дѣлъ, започва отъ долината на рѣка Искъръ при село Реселецъ, и свършва при село Пърлита, срещу Зайчаръ. Въ интересуващия ни районъ осьта на тази антиклинала отъ с Баница се насочва къмъ Пъстрина подъ Фердинандъ. Между Милинъ камъкъ и Липенъ гребенътъ и е почти хоризонталенъ но отъ с. Липенъ нататъкъ той бързо започва да се повдига и достига до върха на Пъстрина. Снишаващата се къмъ изтокъ и юго-изтокъ антиклинала, между Крапчене, Стубелъ, Липенъ и Бойчиновци, е обвита само отъ неокомски мергели, като пластоветѣ й западатъ къмъ югъ, изтокъ и северо-изтокъ. Якитѣ малмски варовици, които излизатъ изъ подъ Неокома образуватъ билото на Пъстрина. Самата гънка около Фердинандъ е образувала една дѫга, отворена къмъ юго-западъ. На северо-изтокъ отъ нея се простира пространната Дунавска равнина, постлана съ утайки отъ Сарматското море. Това море е абрадирало антиклиналата и е проникнало по течението на сегашната рѣка Огоста далеко на югъ—чакъ до с. Боровци. Градътъ е разложенъ точно тамъ, гдето терциернитѣ утайки на Дунавската равнина се допиратъ съ мезозойскитѣ пластове на антиклиналата.

Задъ Огоста, северното бедро на антиклиналата се показва едвамъ надъ село Вълкова-Слатина и то въ видъ на тѣсна, низка ивица, която се състои отъ мезозойски материали, следъ което пакъ изчезва подъ неогенскитѣ наслаги. Още по къмъ северо-западъ бедрото отново се явява надъ с. Клисурица, като гребенътъ на антиклиналата, който къмъ Огоста се бѣ понижилъ, сега отново се повдига, следъ това се прекѫсва при с. Долна-Рикса, явява се при с. Бѣлотинци (Бѣлоградчишко) и продължава на северо-западъ до градъ Зайчаръ.

Южното крило на предбалканската антиклинала, на западъ отъ Огоста, започва отъ брѣга на самата рѣка, при южния край на Фердинандъ. Отъ начало то се състои отъ неокомски материали, подъ които следъ малко се явяватъ и малмскитѣ. При с. Винище антиклиналата толкова се стѣснява, че видимата й юрска часть е едвамъ петь километра широка. Оть това село нататъкъ тя се състои само отъ Бундзанщайнъ (8). Между Фердинандъ и с. Каменна-Рикса, южното бедро образува гребенъ, нареченъ Бърдо. Тъй като пластоветѣ потъватъ къмъ югъ, то северната страна на гребена е стръмна, на мѣста отвесна. При току що споменатото село ерозията е изровила широкъ проходъза съобщение презъ Бърдото.

На западъ отъ с. Каменна-Рикса южното бедро образува плаината Предѣль (Широка планина) и продължава следъ това въ северозападна посока.

Ние разполагаме съ достатъчно данни, които ни позво-ляватъ да установимъ поне главнитѣ моменти отъ геоложката история на западна Стара планина, респективно на интересуващата ни антиклинала. Възъ основа на тѣзи данни можа да се заключи, че нагъването на западна Стара планина не е станало едновременно. До началото на Силура. последната заедно съ цѣлия Балкански полуостровъ, е била суша. Презъ този периодъ, обаче, тя е била залѣта отъ Силурското море, Къмъ края на Силура това море се оттекло, а на мѣстото му земната кора се нагънала, та се образувала Каледонската Стара планина. Впоследствие тази верига е била измита и на мѣстото ѝ се появило Карбонското море. Къмъ края на Карбона планината се -издигнала отново – Херцинскв Стара планина, чиято посока е съвпадала приблизително съ сегашната. Тя е сѫществувала до къмъ срѣдата на Триаса, когато бива отново залѣта отъ морето.

Третото нагъване на западна Стара планина, което за насъ е най-важно, понеже то е създало сегашнитѣ форми на планината, е алпийското планинообразуване, когато сѫ се образували главнитѣ верижни планини на свѣта, (Алпи, Карпати, Стара планина, Кавказъ, Хималаи и др.). Образуваната тогава Стара планина е служила за южeнъ брѣгъ на Сар-матското море, което е покривало цѣла Северна България. По долината на сегашната рѣка Огоста то се е вдавало доста на югъ, за което се спомена вече, и е образувало заливъ.

Не може точно да се опредѣли, кога е станало това нагъване. Тъй като досега въ северното подножие на Балкана отъ еоценскитѣ седименти сѫ установени само луте-сиенскитѣ (доленъ Еоценъ), твърде вѣроятно е това напъване да е станало следъ утайването имъ (Пиринейска фаза по Stille (9 – 222. стр.). Допустима е по-късна епоха, но всѣки случай, не по-късно отъ Сармата (горния Миоценъ).

5. Климат

За да имаме ясна представа за климата на Фердинандъ и неговата близка околность, ние трѣбва да имаме данни за всички метеорологични елементи: температура, валежи, вѣтрове, слана, роса и др.

За нашата целъ обаче, че ще се задоволимъ само съ онѣзи метеорологични елементи, които оказватъ най-голѣмо влияние върху растителния и животния миръ - температурата, валежитѣ и вѣтровете.

Температура. Отъ I и II таблици, въ които сѫ дадени срѣдните месечни и годишни температури за Върщецъ и Фердинандъ, ако и температурниятъ градиентъ да е редуциран за последния и взетъ от статията на С. Стайковъ (Вертикално разпределение на температурата въ България,

Физико-математичесско списание, год. VIII, книга 5, 1912 год,) ще имаме представа за температурните отношения на Фердинадъ.

Отъ таблица I се вижда, че срѣдната годишна

температура на Фердинандъ е 11.4°С или съ 1.4° С по-висока отъ срѣдната годишна температура на България, която е 10.1 ° С (при срѣдна височина на стара България - 480 м.).

Ако сравнимъ срѣдната годишна температура на Фердинандъ съ срѣдната годишна температура на други селища въ Царството, напр. съ Плѣвенъ (125 м.надморска височина, срѣдна годишна температура - 11° С), който лежи въ Дунавската равнина и има почти еднаква надморска височина и еднаква географска ширина, ще видимъ, че срѣдната годишна температура на Фердинандъ е почти еднаква съ температурата на Плѣвенъ.

Въ Фердинандъ. най-висока температура има лѣтото – 22,27° С, после есеньта – 12,27° С, пролѣтьта – 11,57°С, а най-низка зимата – 0,46° С.

Най-студениятъ месецъ е януарий – 1.3° С, най-горещъ - юлий 23.4°С Годишната амплитуда е 24.7° С, почти еднаква съ амплитудата на гр. Плѣвенъ – 24° С

Както срѣднитѣ месечни, така и срѣднитѣ годишни температури на Фердинандъ сѫ характерни за континенталния климатъ.

Пролѣтьта въ Фердинандъ е много кѫса, понѣкога дъждовита. Презъ лѣтото ставатъ непоносими горещини; цѣлата околность изгаря, а ландшафта приема изгледъ на степь. Прохладниятъ вѣтъръ „козицата", който охладява привечерь времето въ Чипровци, тукъ лѣтно време не се чувствува. Есеньта е топла и продължителна. Всички култури узрѣватъ, дори царевица, садена по-късно за храна на добитъка, дава плодове.

ТАБЛИЦА I. Срѣдна месечна температура

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. годишна	Ампли-туда
Срѣдна месечна температура на Вършецъ за 20 год. (1917-1936 год.) Надм. вис. 380 м.	-1,6	-1,2	4,9	11,1	15,4	18,9	21,6	21,0	17,0	11,6	5,7	0,4	10,4	23,2
Срѣдна месечна на Фердинандъ, редуцирана с тази на Вършецъ Над, вис. 160 м.	-1,3	-0,7	5,6	12,1	17,0	20,7	23,4	22,7	16,4	12,6	5,8	0,6	11,4	24,7

ТАБЛИЦА II. Срѣдна годишна температура

Години	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Срѣ дна за 20 год.
Срѣдна годишна за Вършецъ	10	12,8	10,1	8,6	10,1	10,2	11,8	9,5	11,3	10,8	11,1	10,8	8,8	10,6	9,7	10,2	9,1	11,4	10,6	11,1	10,4
Срѣдна годишна за Фердинандъ	11	13,8	11,1	9,6	11,1	11,2	12,8	10,5	12,3	11,8	12,1	11,8	9,8	11,6	10,7	11,2	10,1	12,4	11,6	12,1	11,4

Зимно време въ Фердинандъ ставатъ голѣми студове. Лозята трѣбва да се заравятъ, за да не измръзнатъ. Преходътъ между зимата и пролѣтьта става много бърже. Зимата и лѣтото въ Берковица, която отстои отъ Фердинандъ само на 23 клм. сѫ по-умѣрени; нѣщо повече, лѣтото въ Берковица е прохладно. Когато се пѫтува съ влака за Берковица, мине се през с. Боровци, 10 клм. южно отъ Фердинанд, се чувствува планинската прохлада.

Дунавската плочеста земя, на границата на която е разположенъ Фердинандъ, въ сравнение съ други области, представя най-малки колебания на изотермалнитѣ линии, както месечни, така и полугодишни и годишни . Това се обяснява първо, с обстоятелството, че нейниятъ релефъ представя най-малки разнообразия въъ смисълъ, че хълмиститѣ части преминаватъ постепенно въ по-низки равнини и долини и че тук нѣма големи голѣми полета или долини, заградени отъ високи планини, второ, че тази земя е напълно открита къмъ северъ и североизтокъ отгдето предимно идат вѣтрове и че тукъ черноморско влияние почти липсва. (28 - 115. стр.).

Котловинниятъ обликъ на терена, върху които е раз-положенъ Фердинандъ, е причина зимно време понѣкога да има така наречената температурна инверсия. Цѣлата котловина се пълни съ „синявица". Споредъ наблюденията на стари люде тя идва отъ северъ, върви по долината на Огоста и покрива цѣлата котловина - отъ селата Ерденъ и Бѣлотинци северно до село Живовци на западъ. Докато държи „синявицата", всичко въ котловината е вкоченясало, водите сѫ замръзнали, слънцето е въ мъгли до обѣдъ. По билото на Пъстрина и по Фердинандския ридъ презъ това време е ясно и топло. Овчаритѣ отъ града и околните села разправятъ, че въ такива дни бързатъ да излѣзатъ по височините, гдето „хавата" е по-топла.

Валежи. Въ Фердинандъ има дъждомѣрна станция основана още въ 1899 г. Даннитѣ отъ тази станция ще

ни послужать за да характеризираме валежитѣ. Отъ таблица III се вижда, че срѣднитѣ месечни валежи сѫ много по-малки, както отъ тѣзи на Берковица, така и отъ тѣзи на Враца и Чипровци, които не отстоятъ много далече отъ Фердинандъ, но сѫ въ политѣ на Балкана. Само презъ декември срѣдниятъ месеченъ валежъ е почти колкото на Враца и Берковица, а този презъ септем-врий – малко по-голѣмъ само отъ срѣдния месеченъ валежъ на Чипровци. Най-валежни месеци въ Фердинандъ сѫ май и юний (за Чипровци – май, за Берковица и Враца – юний). Това вреди понѣкога, както на опрашването на овощията, които цъвтятъ презъ май, така и на нѣкои посѣви. Най-малъкъ валежъ имаме презъ месецъ февруарии (26 л. на кв. м.), а въ Берковица и Враца презъ декември (37 л.) (табл. III.).

Срѣдниятъ годишенъ валежъ на Фердинандъ е 558 л. на кв. м., много по-малъкъ както отъ срѣдния годишенъ валежъ на Враца (830 л,), така и отъ този на Берковица (782 л.) и Чипровци (776 л.). (30).

Т А Б Л И Ц А III.

за срѣднитѣ месечни и грдишни валежи въ литри за 38 год. периодъ (1899 1936[1]).

Месеци	Количество на валежа			
	Фердинанд	Берковица	Враца	Чипровци
1	31	47	41	44
11	26	42	40	40
Ш	35	56	60	57
IV	45	53	67	67
V	75	88	92	122
VI	75	106	117	93
VII	54	82	89	69
VIII	47	77	83	66
IX	40	66	70	38
X	53	65	65	73
XI	41	63	69	50
XII	36	37	37	57
	558	782	830	776

[1] Даннитѣ за Берковица и Враца сѫ за периода 1899–1918 год. а тѣзи за Чипровци 1917–1936 година

По-голѣмитѣ валежи и по-низката температура въ Берковица и Чипровци презъ пролѣтьта и лѣтото се отразяватъ и върху растителностьта имъ. Тя са задържа зелена презъ по-голѣмъ периодъ отъ годината. Овошките въ Берковица и Чипровци се разцъвтяватъ по късно. Акацията въ Фердинандъ е вече прецъвтѣла, когато въ Чипровци цъвти. Жетвата и прибирането на царевицата вь Берковица и Чипровци закъснява съ 15–20 дни. Пролѣтьта нь тьзи селища настжпва по-късно.

Разпределението на валежитѣ по годишни времена въ Фердинандъ е както следва: най-много валежъ се пада презъ лѣтото – 31,54 %., следъ това иде лролѣтьта – 27,78%, есеньта – 24.01% и зимата – 16.67%; лѣтенъ максимумъ и зименъ минимумъ (табл. IV).

Презъ различните години въ Фердинандъ пада различно количество валежъ. Най-много валежъ е падналъ презъ м. юний 1924 година –169 л. Берковица и Враца, които иматъ по-голѣми както средни месечни, така и годишни валежи, нѣмагъ за единъ день (периода 1899–1918 г.) падналъ и на половина толкова много дъждъ, колкото въ Фердинандъ. (Берковица–7 V. 1906 год–70 л., Враца 26. VIII. 1909 год. - 79 л).

Т А Б Л И Ц А IV.

За срѣдния месеченъ валежъ въ м.м. или литри на кв. м. за годината 1899 - 1936 (38 годишенъ периодъ).

декемврий	януарий	февруарий	мартъ	априлъ	май	юний	юлий	августъ	септемврий	октомврий	ноемврий	Срѣ ден годи-шенъ валежъ за 38 годишенъ периодъ.
36	31	26	35	45	75	75	54	47	40	53	41	
93 - 16,67%			155 - 27,78%			176 - 31,54%			134 - 24,01%			558

Презъ 1923 год., м. септемврий, 1925 год., м януарий и презъ 1926 год.. месеците септемврий и ноемвриии въ Фердинандъ не е валяло никакъ (периода 1899 - 1918 година).

Най-голѣмъ годишенъ валежъ въ Фердинандъ е имало презъ 1926 г. - 852 л. на кв. м., а най-малъкъ презъ. 1918 г. -205 л. Презъ 20 годишния периодъ 1899 – 1918 год. въ Фердинандъ е имало срѣдно годишно по 69 валежни дни, а въ Берковица и Враца надъ 90.

Снѣговалежитѣ въ Фердинандъ не сѫ голѣми. Първиятъ снѣгъ пада обикновено въ началото на м. ноемвриии, рѣдко октомврий, и стои до втората половина на м. февруарий.

Отъ голѣмо значение за органическия миръ е не само количеството на валежитѣ, но и тѣхното разпредѣление презъ годината. Въ Фердинандъ максимумътъ на месечнитѣ вадежни суми се случва, както изтъкнахме, презъ месецитѣ май и юний, време, когато растителностьта има нужда отъ най-много влага; на това се дължи до известна степень и голѣмото плодородие тукъ.

Отъ 17 станции, които изброява. Киро Т. Кировъ, Фердинандъ има най-малъкъ зименъ валежъ (22–23. стр.).

Изобщо, може да се каже, че околноститѣ на Ферди-нандъ не могатъ да се похвалятъ съ голѣми валежи.

Характеренъ за този районъ е годишния ходъ на валежитѣ – раненъ лѣтенъ главенъ максимумъ (май и юний) и зименъ главенъ минимумъ (януарий и февруарий),- нѣщо характерно за континенталния климатъ.

Вѣтрове. Околностите на Фердинандъ сѫ изложени на много вѣтрове .Споредъ нашитѣ наблюдения и споредъ наблюденията на стари люде въ околноститѣ на града вѣятъ следните вѣтрове: северозападенъ вѣтъръ - „горняка" който, идва отъ северното подножие на Вереницкото бърдо -Семчинъ долъ и обхваща цѣлата котловина. Вѣе иай-много пролѣть и есень. Сутринь е доста остъръ, а вечерь хладенъ Севернякътъ – „Дунавеца" идва отъ къмъ Дунавъ, Вѣе ранна пролѣть и есень; докарва голѣми мъгли и изстудява времето. Южнякътъ „лодосъ", както навсѣкжде, така и тукъ зимно време разтопява снѣга, а лѣтно време носи горещини и задуха. Югозападниятъ вѣтъръ е горещъ. Презъ втората половина на м. юний, 1928 година причини изгаряне на го--лѣма частъ отъ посѣвитѣ. Въ околноститѣ на града често вѣятъ силни бури, които причиняватъ голѣми пакости: изпочупватъ овощни дървета, събарятъ огради и пр.

Градъ пада сравнително рѣдко въ околноститѣ на Фердинандъ. Той идва обикновено отъ западъ и бие най-много въ мѣстноститѣ Сулемагина ливада, Керкезкитѣ ниви и др.

Мъглитѣ въ Фердинандъ понѣкога покриватъ цѣлата котловина и не се вдигатъ по нѣколко седмици. Тѣ идватъ отъ къмъ Дунавъ и Вереницитѣ.

Споредъ разпредѣлението на България, на петь валежни области, което прави Киро Т. Кировъ, околноститѣ на Фердинандъ влизатъ въ умѣрено-континенталната область на България (22–38 стр.).

II. Биогеографска частъ

1. Растителна покривка

Земището на градъ Фердинандъ, споредъ Н. Стояновъ и Б. Стефановъ спада къмъ „поясъ на предпланинскитѣ низини на Дунавската равнина“ (32 – 33. стр.), който фитогеографски се характеризира като южно европейски горски поясъ. Нѣколкото вида дѫбъ служатъ като основа на този поясъ. Както на много мѣста въ Западна България, така и въ околноститѣ на Фердинандъ се срѣщатъ райони въ които катс въ оазиси се задържатъ нѣкои срѣдиземноморски форми (смокинята по Фердинандския и Ерденския ридъ).

Тъй като на едни мѣста въ Фердинандско горската растителность изкуствено е замѣнена съ културна площь, мѫчно е да се възстановятъ първоначалнитѣ граници на горитѣ, а още по-мѫчно е това за ония мѣста, гдето оголването е засѣгнало по-значителни пространства и се върши въ съседство съ по-отдавна установени сухоливадни комплекси, както е случая около Фердинандъ.

Влиянието, което човѣкътъ е оказалъ по отношение промѣнитѣ на пейзажа въ околностите на Фердинандъ, е голѣмо. Отъ останалитѣ тукъ-тамъ стари дървета по Фердинандския ридъ можахме да възстановимъ състоянието на горската растителность въ околноститѣ на града, за която днесъ може само да се съжалява. Цѣлиятъ ридъ, западно отъ града, до Вереницкото бърдо, е билъ покритъ съ девствени гори. „Като си загубихъ добитъка, едва го намерихъ в тези непроходими гѫсталаци", ми заяви единъ 90 годишенъ старецъ..

Различни сѫ причинитѣ, които сѫ накарали фердинандчани да изтрѣбятъ грамаднитѣ и обширни гори. Наи-много горската растителностъ е пострадала, когато въ Фердинандъ сѫ дошли черкезите (1864 год.). Тогава, за да се задоволятъ нарастналите нужди за дървенъ материалъ, необходимъ за направа на кѫщи за тѣзи пришелци, била изсѣчена голѣма часть отъ горитѣ. Отъ оцѣлѣлата следъ Освобождението горска растителность голѣма часть била изсѣчена презъ време на Балканската война, за да се направятъ кѫщурки на циганското население, а останалата е станала жертва, поради нехайството на горскитѣ и общинскитѣ власти, както и поради невежеството на населението. Ако горската власть въ Фердинандъ положи по-голѣми усилия по отношение на залесяването, въ скоро време ще се възобновятъ онѣзи гѫсти, обширни, пълни съ дивечъ, разнообразни по видъ гори, които сѫ съществували въ околностите на селището преди Освобождението.

Ще направимъ характеристика на горската растителность колкото и бедна да е тя по настоящемъ.

Дѫбътъ (Quercus), който въ миналото е образувалъ обширни гори, е представенъ главно съ цѣра (Quercus cerris) и границата (Quercus pedunculata). Тѣ се срѣщатъ западно отъ Ташли-баиръ, Семчинъ долъ и около Сапунджиевата воденица. Тукъ-тамъ има запазени

джбове и около оброчишата. И полскиятъ брѣстъ (Ulmus campestris) се срѣща около Сапунджиевата воденица. Използува се за строителенъ материалъ. Ясенътъ (Fraxinus ornes) се намира малко въ Кале-баиръ. Кленътъ (Acer campestre) е рѣдкость. Глогътъ (Crataegus monogyna) се срѣща западно отъ Ташли-баиръ и въ Семчинъ' долъ. Орѣхътъ (Jugans regia) се срѣща изъ лозята, изъ ни-витѣ покрай Огоста и др. Смрадликата (Rhus cotinus) се намира въ голѣмо изобилие по хребета на Фердинандския ридъ. Тукъ, както и въ околноститѣ на с. Ерденъ, се срѣща рѣдко смокиня (Ficus carica) Черницата (Morus) се срѣща въ изобилие изъ чертата на града и тукъ-тамъ въ лозята.

Край рѣкитѣ се срѣщатъ видове, които за развитието си изискватъ по-голѣмо количество вода. На първо мѣсто отъ тѣхъ сѫ върбитѣ (Salix), главно бѣла върба (Salix alba) по течението на рѣка Огоста, Димовото кладенче и др. Елшата (Alnus glutinosa) е най-много застѫпена около Димова) кладенче и Сапунджиевата воденица, Известно стопанско значение, понеже се използува като градивенъ материалъ, има бѣлата топола (Popolus alba). Тя се срѣща въ по-голѣмо количество покрай Генчовата вада, Огоста и Изворската бара.

Държавниятъ горски разсадникъ въ Фердинандъ е способствувалъ много за залесяването на оголенитѣ Фердинандски хълмове: Залесявано е главно съ бѣлъ боръ (Pinus silvestris) и бѣлъ салкъмъ (Robinia pseudacacia). Добри култури отъ тѣзи видове има въ подножието на Кале-баиръ. Като декоративно дърво изъ улицитѣ на града е засадена липата (Tilia parvifolia).

Характерно за растителностьта въ този край, ако и да нѣма стопанско значение, е че презъ 1936 год. между селата Горна-Лука и Митровци (Фердинандско) е намѣрено отъ проф. В. Стефановъ и Г. Разсолковъ за пръвъ пѫть въ България растението Ramondia Serbica което е ендемитъ за Сърбия[3].

Изъ лозята и въ града сѫ посадени много овощни дръвчета. Вишната (Prunus cerasis), черешата (Prunus avium) прасковата (Prunus persica), крушата (pirus communis) ябълката (Pirus malus), сливата (Prunus domestica) и др. се срѣщатъ доста. Кюстендилскитѣ сливи тукъ сѫ доста доходни. Отъ тѣхъ добиватъ мармаладъ и варятъ ракия.

Необходимо е да споменемъ и за земедѣлскитѣ растения. Най-много се сѣе пшеница (Triticum) царевица (Zea mays), овесъ (Avena sativa) и др.

Изъ градинитѣ като зеленчукъ се сади кромидъ (Allium cepa), прмъ лукъ (Capsicum porrum), пиперъ (Capsicum anuum), зеле (Brassica oleracla) и др.

Пасищата преди Освобождението сѫ заемали цѣлата площь северно отъ Фердинандъ до с. Ерденъ. По тѣхъ сѫ пасли 2–3 ергелета, много овце, биволи и пр. По голѣмата часть отъ пасищата сега сѫ разработени за културна земя. Днешнитѣ пасища на Фердинандъ се намиратъ по Фердинандския ридъ, по течението на Огоста и северно отъ града.

[3] Устно съобщение отъ Г. Разсолковъ, директоръ на Ломската девическа гимназия

2. Животенъ свѣтъ

Въ тѣсна връзка съ изтрѣбването на горитѣ се намира и животния свѣтъ. Съ опустошаването имъ около Фердинандъ още преди Освобождението, голѣма часть отъ дивеча се преселва въ Балкана.

Споредъ П. Дрѣнски, който раздѣля България на четири зоогеографски провинции, околноститѣ на Фердинандъ спадатъ къмъ „северо-балканската провинция", която обема цѣла Северна България и се характеризира съ много срѣдноевропейски форми (14–79. стр.). Тъй като за Фердинандско нѣма регионално зоологическо проучване, отъ което да се възползуваме, то ще се задоволимъ съ нашитѣ лични наблюдения и отъ онова, което сме научили чрезъ разпитване на стари люде, а най-вече отъ ловцитѣ.

Ще разгледаме предимно онзи животенъ свѣтъ, който е обектъ на лова и който има стопански значение.

Фердинандскиятъ ридъ, който до Балканската война е билъ покритъ съ голѣма и буйна гора, е билъ свърталище на много вълци. Срещу тѣхъ всѣка година сж устройвали хайки. За сега тукъ вълкътъ (Canis lupus) е само неканенъ гостъ. Лисицата (Canis vulpes) се срѣща често най-вече въ Семчинъ долъ, Кале-баиръ, Пъстрина и др. Язовецътъ (Meles Vulgaris) и поръътъ (Putorus putorius) се въдятъ въ Семчинъ долъ, Фердинандския ридъ и пр. Тукашнитѣ ловци ги убиватъ често; Най-голѣмъ обектъ за ловцитѣ представя заекътъ (Lepus europaens), който се срѣща навсѣкжде. До Свѣтовната война дивата свиня (Sus scrofa ferus) е обитавала по Пъстрина, спохождала е и Фердинандския ридъ, но за сега я нѣма. Катерицата (Sciurus vulgaris) се срѣща изъ Семчинъ долъ.

Птичиятъ свѣтъ въ миналото е бйлъ въ голѣмо изобилие, но съ разработването на пасищата и пустѣещитѣ земи, както и съ изтрѣбването на горитѣ той намалява. Кале-баиръ надъ карстовия изворъ, пролѣтно време е изпълненъсъ пойни птици – най-вече славеи. Яребицитѣ (Perdix cinerea) и пъдпъдъцитѣ (Coturnix communis) еж въ изобилие. Срѣщатъ се навсѣкжде и еж любимъ ловъ за ловцитѣ. Въ Пъстрина се въди, ако и рѣдко, фазанъ (Phasianus colchicus), който се е преселилъ отъ ловното бранище, което се намира въ подножието на Веслецъ, близу до Врачанскитѣ лозя, гдето се развъжда подъ покровителството на ловното дружество въ Враца. Научихъ, че преди Освобождението, както и нѣколко години следъ него, въ селището е имало много щъркели, днесъ обаче, еж намалѣли. Изглежда, че шумниятъ животъ ги отблъсква, па и мочурливитѣ мѣста сж намалѣли затова щъркели въ селището почти нѣма.

Рѣка Огоста е богата съ риба. Докато въ притока й Ботуня се намира въ изобилие сомъ (Silurus glanis), тукъ се срѣща повече мрѣна (Barbus vulgaris) и нѣкои други - видове. риба, които задоволяватъ нуждитѣ на фердинандчани.

Домашнитѣ животни – коне, говеда, биволи и др.сж отъ мѣстна порода, която въ последнитѣ години е подобрена.

III. Антропогеографска часть

1. Възникване и име

Ако сѫдимъ по предисторическитѣ паметници– кременни ножове, каменни чукове, брадви и други, които сѫ намѣрени въ фердинандската крепость, трѣбва да заключимъ че тукъ е съществувало селище, ако не презъ палеолита, то съ сигурность презъ неолитната епоха. Дали, обаче, точно на мѣстото гдето е разположенъ, днешниятъ градъ или ггькъ, въ околноститѣ му сме имали предисторическо селище, съ поюжителность не знаемъ.

Плодородната и живописна долина, съ великолепенъ изгледъ къмъ всички страни, изглежда, че въ тракийско време е била гѫсто населена. Тритѣ надгробни могили въ северния край на града, намѣрената мраморна плоча, на която е изобразенъ въ ловджийска форма главния Богъ на тракитѣ, Херосъ Конникъ, и още нѣколко тракийски останки ни говорятъ че Фердинандъ ще да е билъ тракийско селище, което отпосле римлянитѣ превърнали въ укрепенъ кастелъ и градъ съ името Cvitas Montanensium (2–61. стр.).

Вниманието на по-къснитѣ завоеватели, римлянитѣ, е било привлѣчено не само отъ хубоститѣ на природата, но отъ важностьта на това мѣсто въ стратегическо отношение, тьй като Кале-баиръ господствува надъ пѫтя, който нѣкога съединявалъ Сердика съ Дунава. На Кале-баиръ е билъ построенъ кастелъ за лагеръ и охрана на една кохорта. Кохртата, която е квартирувала въ този кастелъ е станала причина да възникне до крепостьта, както това е било до всички такива крепости отначало, малко заселище отъ бараки, което впоследствие, благодарение на благоприятнитѣ географски условия (изобилна изворна вода, близость на гради-венъ материалъ отъ Берковския и Чипровския балканъ, плодородна околность, здравословенъ климатъ, пазарищенъ центъръ на тогавашните малки селища и пр.), се издига до благоустроенъ римски градъ - муниципия, колония, градъ съ широки градски права и съ римска физиономия познатъ съ името Монтанезиумъ (16-55 стр.).

У населението въ Фердинандъ и въ съседнитѣ селища се е запазило предание, че презъ римско време градътъ е билъ много голѣмъ. Преданието гласи, че римскиятъ градъ се е простиралъ въ северното подножие на Фердинандския ридъ отъ карстовия изворъ до мѣстностьта „Партата". Дали обаче, тогавашниятъ градъ - Монтанезиумъ е билъ голѣемъ градъ, това съ положителностъ не може да се каже.

Точно времето, когато е основанванъ градътъ, незнаемъ,отъ единъ надписъ научаваме, че една часть огь кастела, именно преториалнитѣ врата съ кулата, са били от нѣкой си П. Елий Антоний презъ консулството на Фускусъ и Басусъ, 105 година

преди Христа, въ царуването ма императоръ Траянъ. Тукъ квартирували между 120–170 години малки отреди отъ I Италиянски легионъ, чиято главна квартира е била Novae. Презъ времето на Антонинъ Пий, около 155 година следъ *P.* Хр., е квартирувалъ единъ отредъ войници отъ XI Клавдиевъ легионъ, подъ началството на центуриона Флавий Максимъ, заедно съ лѣкаря Артемонъ. Въ този кастелъ е имало и друга малка часть отъ азиятски, отъ неизвестна-народность гръцизирани войски, заедно съ жреца Сатурнинъ и жена му Магна, но времето на тѣхното престояване тукъ е неизвестно (11–62. стр.; 2–62. стр.; 38-143. стр.). Така възникналото вече селище, презъ течение на вѣковетѣ, е просѫществувало до днесъ, ако и да е имало времена, когато е съвсемъ запустявало.

Въ връзка съ възникването на селището, ще кажемъ нѣколко думи и за името му. Споредъ единъ публикуванъ отъ д-ръ И. Басановичъ надписъ, намѣренъ въ околноститѣ на днешния Фердинандъ, узнаваме, че най-старото име на селището, което е сѫществувало на мѣстото на днешния градъ е Castra et civitas Montanensium – укрепенъ планински градъ (2 – 60. стр.). Д-ръ К. Иречекъ, смѣта, че мѣстото гдето е разположенъ града въ римско време се е наричало Municipium Montanensium-планински градъ – муниципия (18–284. стр.). Въ картата Itinerarium Antonini Augusti, издадена съ най-голѣми подробности отъ K. Miller подъ заглавие „Itineraria Romana" 1916 година между другитѣ имена на градове и крепости между Дунава и Егейско море намираме и името Civitas Montanensium. Въ картата на А. Х. Руссетъ, която е съкратено издание на картата на Lapie името на Голѣма-Кутловица не е отбелязано. Изглежда, че името Монтанензиумъ селището е носило до идването на славянитѣ, които му даватъ името „Голѣма-Кутловица" (чисто славянско име отъ котловина) за разлика отъ село Мала-Кутловица. Името Кутловица, обаче, се срѣща едва въ 1688 год.

Презъ 1891 година Голѣма-Кутловица се преименува на Фердинандъ (по името на Царя Отецъ), което име носи и до днесъ. Въ по-далечнитѣ краища на страната ни, особено между по-старитѣ, се употрѣбява се още името Кутловица.

2. Развой, типъ и физиономия

Градъ Фердинандъ, който презъ течение на вѣковетѣ е билъ разрушаванъ нѣколко пжти до основи и после издиганъ наново, е преживѣлъ главно четири периода на развитие. Първиятъ, най-раншният лериодъ, съвпада съ времето на града презъ римската епоха.

Като имаме предъ видъ, че презъ I и II вѣкъ Римската империя е преживѣла въ миръ и спокойствие, изглежда, че Montanensium се е издигналъ до завидно положение. Той е билъ следъ

Ratiaria[1] на Дунава, единъ отъ най-голѣмитѣ градове въ часть на Северна България. Разположенъ на главния пѫтъ отъ Ratiaria презъ Петроханъ за Serdica, той е игралъ важна роля и е билъ въздигнатъ до степень на муниципия (Municipium Montanensium) т. е. гражданитѣ му се ползували съ сѫщитѣ права, каквито ималн столичанитѣ въ Римъ. Отъ тази епоха еж останали многобройни мраморни и бронзови останки, части отъ водопорводъ, останки отъ сгради, храмове, надгробни паметници, саркофази, разни монети и др., което свидетелствува за благосъстоянието на тукашното население въ римско време (2-61-63 стр.) За културната издигнатость, както и за интензивния животъ, който е кипѣлъ въ Монтанензиумъ, сѫдимъ още отъ това, че презъ тази епоха тукъ е имало лѣкарь. Първиятъ лѣкарь, за когото имаме исторически сведения е билъ Aureius Artemo, като военснъ medicus въ vexiltatio legionis XI Claudiae, който легионъ около 155 год. следъ Христа, презъ царуването на императорь Антонинъ Пий е станционiралъ въ римския градъ, върху развалинитѣ на който се намира сегашния Фердинандъ (19–62. стр.; 38–143 стр.). Вториятъ периодъ отъ развитието на -Фердинандъ започва съ Великото преселване на народитѣ. Презъ 441–442 година Атила предприелъ жестоки нападения въ Срѣдиземна Дакия, Прибрѣжна Дакия, Долна-Мизия и Малка-Скития: ограбилъ населението, а следъ това го избивалъ или заробвалъ. Ограбенитѣ, изгорени и разрушени градове, споредъ съвременни известия, достигнали до 70. Между тѣхъ били Дортикумъ, Сердика, Рациария и Монтанензиумъ. Следъ това хунскитѣ оълчища проникнали и на югъ отъ Стара планина и достигнали околноститѣ на Константиноцолъ. Северозападна България била превърната въ пустиня. Цѣлата й срѣдновѣковна култура погинала, Фердинандъ билъ разсипанъ до основи, а заедно съ това и крепостьта надъ него (36–97 стр,). Още не си отдъхнала и опомнила отъ грознитѣ разорения на хунитѣ, презъ времето на императоръ Зенона (474– 491 год.), въ Северозападна България, се настанили нови свирепи варвари-остготитѣ, които продължили тѣхното разорително дѣло.

Съ заминаването на остготитѣ за Италия (488г.) настѫпилъ сравнително миръ и спокойствие въ страната, но положението и мѫчно се подобрявало, понеже населението било не само разорено, но и твърде разрѣдено. Голѣми пространства хубава и плодородна земя останали небработени и обрастнали съ буренакъ и храсти. Крепостъта и градътъ запустели за дълго време.

Когато дошли славянитѣ въ Северозападна България, тукъ е царѣло сравнително спокойствие. Юстиниянъ Велики (537–565 г.) предприелъ систематическо поправяне и построяване на всички разсипани градове и крепости крий Дунава и въ

[1] Разрушенъ от хунитѣримски градъ, развалинитѣ накойто се виждатъ и днесъ още до с. Арчаръ

вѫтрешностьта на страната. Презъ тази епоха измежду другитѣ крепости била поправена и Монтанензиумъ. За запустяването на градъ Фердинандъ и подновяването му отъ Юстиниянъ I личи отъ това, че отъ монетитѣ които успѣхъ да събера въ околноститѣ на Фердинандъ отъ хунската епоха до Юстиниянъ I не се срѣщатъ никакви римски монети, което показва, че презъ това време въ Монтанензиумъ не е сѫществувала никаква култура и икономически животъ.

Съ нахлуването на аваритѣ, въ края на царуването на Юстииияна, всички малки и голѣми укрепени градове и пунктове били наново разорени, заедно съ това било изтрѣбено и часть отъ мѣстното старо население. Погинала завинаги и оцѣлѣлата до тогава романо-елинска култура. Околностйтѣ на Кутловица приличали на развалини и пепелища.

Съ основаване на българска държава Кутловица претърпѣла значителни промѣни. Разорената отъ аваритѣ крепость наново се поправя, градътъ се заселва съ нови преселници и бърже започз да се въздига. Въ цѣла Северозападна България презъ първото българско царство се почва голѣмъ икономически подемъ и културенъ напредъкъ. Презъ второто българско царство Кутловица продължава своето сѫществувание съ още по-бръзъ темпъ. Това се вижда отъ обстоятелството, че крепостьта надъ нея е била въ служба презъ тази епоха, а така сѫщо и отъ намѣренитѣ монети отъ български царе.

Съ идването на турцитѣ въ България почва третиятъ периодъ отъ развитието на селището, съ завземането на Бдинското царство, султанъ Баязйдъ взелъ бързи и енергични мѣрки, за да закрепи османската власть надъ него. Съ установяване на турцитѣ въ тази область селището е било окончателно разсипано, ако и да не е указало никаква съпротива, както това еж сторили съседнитѣ селища Ломъ и Враца. Българското население въ Голѣма-Кутловица е било избито, изгонено или потурчено, крепостьта съборена, а селището за дълги години запустѣло. Следъ утихване на бурята, часть отъ останалото живо българско население се прибира и основава наново селище, северно отъ крепостьта. (24 - 81 стр.). Това население се считало за прикрепено или закрепостено къмъ земята. Господаритѣ му - спахии и бегове разполагали съ неговия трудъ и честь както намирали за добре.

Отъ българското население не се вземали войници, не имъ се позволявало да носятъ орѫжие, цвѣтни одежди и други украшения, нито пъкъ да заематъ каквато и да било държавна служба. Селището получило напълно турска физиономия, която се запазила и непосрѣдствено следъ Освобождението.

Отъ 1444 до 1688 година Видинскиятъ санджакъ се ползувалъ съ сравнителна спокойствие. Презъ втората половина на XVII вѣкъ

Кутловица се очертава като голѣмо селище съ хубава и голѣма баня (сега развалина), две джамии, хубави сграда чешми и пр. Чипррвското въстание (1688 год.) слага край на това негово развитие.

Цѣлиятъ-XVIII вѣкъ Кутловица и околнитѣ селища сѫ преживѣли сравнително спокойствие. Съ откриването на австрийска скеля при Ломъ, за Кутловица и околнитѣ селища почва ново икономическо развитие, което по-късно временно било смутено отъ избухналитѣ политически събития въ Северозападна България.

Презъ Кърджалийската епоха (1792–1804 год.} българското население въ Кутловица не е пострадало отъ кърджалийтѣ, тъй като тя е стояла настрана отъ пѫтя, по който тѣ сѫ преминавали. Кърджалийски пълчища на пѫть за Видинъ сѫ минавали нѣколко пѫти близу до Кутловица. По пѫтя сѫ ограбвали и изгаряли всичко, обаче, въ това селище не сѫ се отбивали.

Когато въ цѣла България е върлувала чума, и жителитѣ на Кутловица не били пощадени. Българското население ако и малко, е избѣгало въ мѣстностьта Сулемагина ливада“, гдето е прекарвало, „докато мине огъня“. Въ тази мѣстность и досега още личатъ траповетѣ, кѫдвто сѫ били построявани временнитѣ жилища. Мѣстностьта „Чумнитѣ гробища" близу до село Кошарникъ показва, че отъ тази болесть сѫ пострадали много хора.

Минали много години подъ турска власть, тежки и горчиви изпитани преживѣло българското население. Идва освободителната Руско-турска война. Докато Берковица е оказала известна съпротива при превземането ѝ отъ руситѣ (3. XII. 1878), Кутловица не е оказала почти накакъвъ отпоръ. На 4 клм. югозападно отъ Кутловица, близу до Живовския кантонъ, при Аянската ливада, е станало малко сражение между руси и турци, следъ което руситѣ сѫ се насочили къмъ Берковица. Мнозинството отъ турското население както отъ Фердинандъ, така сѫщо и отъ Берковица, е избѣгало къмъ Видинъ, о останалта часть заедно съ черкезкото население -перзъ Петроханъ къмъ София. Зимата презъ 1877 год. е била страшна и грозна за Кутловица. Турскитѣ и черкезкитѣ кѫщи осталани безстопанствени - на произвола на сѫдбата, а покѫщнината имъ - плячка на циганитѣ. Животъ имало само въ 10 - 12 български кѫщи[1] и нѣколко цигански. Кучета грозно виели. Кукумявки и бухали издавали зловещи гласове. Гласьтъ на ходжата отъ минаретана джамиитѣ не се чувалъ вече. По калнитѣ мръсни улици рѣдко се мѣркалъ човѣкъ. Скърцането на кираджийскитѣ коли спрѣло. Пазаръть, който ставалъ въ селището презъ течение на вѣкове, запустѣлѣ. Голѣмитѣ хергелета изчезнали, стадата отъ овце сжщо. Пустошъ на станалъ въ цѣлата котловина. Това положение продължавало 5–6 месеца.

[1] Преди Освобождението въ Фердинандъ е имало 10-12 български кѫщи

Непосрѣдствено следъОсвобождението – четвъртиятъ периодъ отъ развитието на селището - въ Кутловица закипѣва новъ животъ подъ българското небе. Животъ свободенъ отъ ятагана на турчина, животъ пъленъ сь радости и надежди за по-щастливи и по-честити дни. По-голѣмата часть отъ избѣгалото турско население се връща й заема отново опраздненитѣ си кжщи, а десетки български семейства, които до тогава живѣеха въ пазвитѣ на Балкана и пазѣха българщината непокжтната отъ полумесеца, се заселиха масово въ Кутловица. Мнозина отъ тѣхъ заеха опраздненитѣ черкезки и турски кжщи. Селището почва бърже да се по-българява, правять се нови и хубави частни и обществени сгради, поправятъ се пжтища и пр.

Балканската и Свѣтовна война спрѣ за известно време стопанското и културноповдигане на Фердинандъ, но благодарение на географското му положение, богатитѣ села въ околностьта, както и това, че той е ж. п. станция бърже се съвзе. Септемврийскитѣ сжбития (1923 год.) сжщо се отразиха неблагоприятно за стопанското му повдигане. Отъ тогава, обаче, досега той непрекжснато се въздига. Кризата, която въ други градове на Царството се е отразила чувствително върху стопанското и културното имъ повдигане, не се отнася за Фердинандъ. Той сега бърже се въздига, населението му се увеличава чувствително, строятъ се много модерни сгради, водна инсталация, културни прояви и пр. Градътъ се разхубавява все повече, а въ икономическо и културно отношение заема видно мѣсто въ Северозападна България.

Преди Освобождението Фердинандъ е билъ селище съ разпръсната форма. Главната часть на селото – Турската махала се е намирала въ североизточното подножие на Фердинандския ридъ–около карстовия изаоръ. Северно отъ нея, по течението на Изворскага бара е била разположена черкезката махала, а източно отъ нея-Българската. Тамъ, дето сега е градска га градина се е намирала Циганската махала.

След Освобождението, съ увеличение на населението, което предизвика масови постройки на нови модерни сгради, градъть се разраства както на северъ, така и на западъ. Днесъ най-старата часть на града е Турската махала, която е разположена тамъ, кждето е била и преди Освобождението– въ подножието на Фердинандския ридъ. Модерната, най-голѣма часть отъ града, заселена въ първитѣ години следъ Освобождението, е разположена североизточно отъ калето, отъ дветѣ страни на шссето Ломъ – София. Непосрѣдствено следъ Освобождението се постави начало и на Бодурската махала, съ заселници отъ село Мала-Кутловица. Тя се намира въ горната часть на града отъ дветѣ страни на ул. „Главна". Следъ Балканската война се постави начало на Нова (Стамболъ) махала, която се включва между улицитѣ „Веренишка", бул. „Левски“,

„Сливница" и „Гробарска". Една часть отъ нея се нарича Жабокрекъ махала. Първитѣ заселници на тази махала сѫ отъ Годечко и Софийско. Тя се постоянно разраства. Въ най-долната часть на града, отъ дветѣ-страни на шосето Ломъ – София, сдедъ Свѣтовната война се постави начало на еще две нови махали: Царибродска, западно отъ шосето, заселена съ бѣжанци изключително отъ Царйбродско и Парцалъ (Барцелона) махала, източно отъ шосето, съ заселници отъ планинскитѣ селища и Софийско. Въ южната часть на града между ж. п. Линия и Огоста се намиа Циганската махала. Повечето отъ еврейските кѫщи са около училището „Св. Кирилъ и Методий". Презъ 1922 година се постави началото на Иванова махала (Иваново село). Тя се намира въ местностьта „Жиновеца", на 2 клм. Югозападно отъ града, между шосето Ломъ–София и ж. п. линия Бойчиновци–Берковица[1]. Презъ последнитѣ години, източно отъ гарата, се постави начало на индустриаленъ кварталъ: цигларници, фабрика за памучни платове, кожухарска фабрика и пр. Извънъ чертитѣ на града се иамиратъ още нѣколко кѫщи, които се числятъ къмъ Фердинандъ. Формата на градъ Фердинандъ, като изключимъ Иванова махала, наподобява елипса.

Снимка: Макавейски
Фердинандъ – карстовиятъ изворъ, отъ който е водоснабденъ града, съ часть отъ Нова махала

Презъ м. декемврий 1891 година Народното събрание провъзгласи Фердинандъ за градъ. Презъ 1904 год. градътъ е планоснетъ, презъ.1905 год. е утвърдена уличната регулация, а презъ 1907– дворната. Днесъ градътъ е напълно планиранъ.

[1] Начало на тази махала постави Ив. Стояновъ отъ с. Митровци (Фердинандско). Презъ 1922 година той построи на това мвсто кръчма съ цель да услужва *на* пѫтници и работници, както и да си работи имотитѣ, коиго притежава отъ по-рано въ Фердинандския районъ. Презъ сжщата година се преселва и семейството му, заедно съ още две семейства отъ сжщото село (Ив. Атанасовъ и Ив. Янтоновъ), които сжщо имали имоти въ района на Фердинандъ. По имената на тримата заселници,, махалата получава тѣхното име „Иванова" И тримата си направили хубави кжщи. Презъ 1924, 1925, 1926 и 1932 години тукть се. заселило още по едно семейство отъ село Митровци. Махалата брой 7 кѫщи (1942 година): Понеже географското и положение не благоприятствува за развитието й (тя е близу до Огоста и водитѣ на последната често прнчиняватъ голѣмй пакости, а и градътъ не расте по тази посока, за да са слѣятъ, както това е напримѣръ съ останалитѣ махали на града), нови преселници тукъ почти не са заселватъ.

Снимка: Макавейски
Фердинандъ – часть отъ ул, „Главна"

Малко сѫ градоветѣ въ България, като изключимъ Стара-Загора, Ботевградъ и нѣкои други, които иматъ такъвъ хубавъ планъ.

По-главни улици въ Фердинандъ сѫ: ул. „Главна* – лежи на първокласно шосе Ломъ–София. Тя дѣли града на две половини: източна и западна. На нея се намиратъ училището „Св. Кирилъ и Методий (въ което се помѣщава прогимназията, гимназията и вечерното допълнително занаятчийско училище), Б. з.. к. б., т. п. станция, общинското управление, общинската аптека, Б. н. б., търговската гимназия, казармитѣ, хотела, много магазини, книжарници и пр.

Улица „Главна" се пресича отъ нѣколко второстепенни: ул. „Врачанска" се намира въ източна посока отъ площадъ „Ал. Константиновъ". По-рано тя е ориентирала града къмъ. Враца. На нея сѫ читалището, популярната банка, нѣколко кръчми (преди нѣколко години-18), манифактурни магазини, два хана и др. Отъ площадъ „Алеко Константиновъ" къмъ гарата върви ул. „Стефанъ Караджа". На нея се намиратъ нѣколко адвокатски кантори, една аптека, данъчното управление, единъ хотелъ, една каменодѣлна работилница, един складъ за дърва и пр. Южно отъ площадъ площадъ „Алеко Константиновъ" е ул. „Любенъ Каравеловъ". Тукъ е околийскиятъ сѫдъ, адвокатскитѣ кантори и хубави частни сгради.

Снимка: Планински
Фердинандъ – часть отъ ул, „Главна"

Почти по срѣдата ул. „Главна" се пресича отъ ул. „Графъ Игнатиевъ“, която ориентира града къмъ Враца, тъй като тя лежи на шосето Фердииандъ - Враца. На тая улица се намира училището „Неофить. Рилски", кооперативната болница, домакинското училище, нѣколко магазини, фурни и пр. Северно отъ училището „Св. Кирилъ и Методий” е площадъ „Училищенъ“. Въ западна посока отъ него е ул. „Веренишка”, която ориентира града за Вереницитѣ. На нея има 2-3 фурни, магазини и пр.

Снимка; Планински
Фердинандъ, площадъ „Ал. Константиновъ"

Покрай Изворската бара е булевардъ „Левски”. Той минава презъ цѣлия градъ въ посока западъ-изтокъ. Тукъ е инженерството, държавната болнца и градската баня, Изброенитѣ улици иматъ значение за стопанския и културенъ животъ на града. Други улици сѫ „Велико Търново”, „6 септември", „Сливница", бул. „Хаджи Димитъръ" „Князъ Кирилъ", „Царь Борисъ”, „Дунавъ” и др.

Улицитѣ въ Фердинандъ сѫ прави, дълги и широки - ул. „Главна". Отъ едната или отъ дветѣ страни на нѣкои отъ тѣхъ- ул. „Граф Игнатиевъ", сѫ посадени тополи и липи, отлична декоративна украса.

Въ центъра на града се- намира площадъ „Алеко Константиновъ”, на който ставатъ тържествата. На официални праздници тукъ понѣкога се извива и градското хоро. Презъ други дни тукъ хоро не става, както това е въ други градове на Царството (Бѣла, Ботевградъ и др.).

Между ул. „Главна", бул. „Левски", „Царица Елеонора” и „Стефанъ Караджа" и площадъ „Ал. Константиновъ" е градската градина (1937 год.). На нейно мѣсто преди 7–8 години растѣха търнаци и бурени и се изхвърляха нечистотиитѣ на града, а сега е мѣсто за разходка и почивка на уморенитѣ отъ всѣкидневната работа фердинандчани. Въ нея често свири военната музика, а понѣкога се даватъ увеселения съ благотворителни цели.

Много градове въ Северна България (Бѣла, Бѣла-Слатина, Кула и др.) иматъ напълно селска физиономия (по-голѣмата часть отъ жителитѣ имъ добиватъ своята прехрана главно чрезъ непосрѣдствена стопанска дейность върху земята, що ги окрѫжава). Фердинандъ, който сме свикнали да наричаме съ хубавото славянско име Кутловица

имаше доскоро селска физиономия: малки бедни ориенталски кѫщурки, обширни, кални, незастроени пространства, пълни съ кучета и свине, блатисти мѣста, пълни съ застояла вода, въ центъра на селището пасища, изпълнени съ търнаци, малка ориенталска чаршия съ нѣколко магазини и кръчми, жители съ селска облѣкло, селски навици и пр. елементи, които иаистина характеризираха селището като село. Отъ нѣколко години, обаче, насамъ, а особено следъ 1925 год., по-голѣмата часть отъ Фердинандъ доби градска физионовия. На празднитѣ мѣста се построиха голѣми обществени здания: училища, казарми, банки, болници и пр. Направиха се обширни площади, прави и хубави улици; на мѣстото на старата турска чаршия се издигна нова съ хубави магазини, хотели и пр. Електрическата инсталация (1927 год.), панаира (1928 г.) войсковитѣ части (1935 год.) многото училища и учреждения, както и голѣмиятъ брой на чиновници, офицери, войници и ученици, градското облѣкло и градскитѣ навици, както и това, че по-голѣмата частъ отъ населението се занимава съ индустрия и търговия придаватъ на Фердинандъ все повече и повече изгледъ на на градъ въ най-вирокия смисъл на думата. Нѣкои отъ крайнитѣ квартали на града, чиито жители живѣятъ все по селски, иматъ селски видъ.

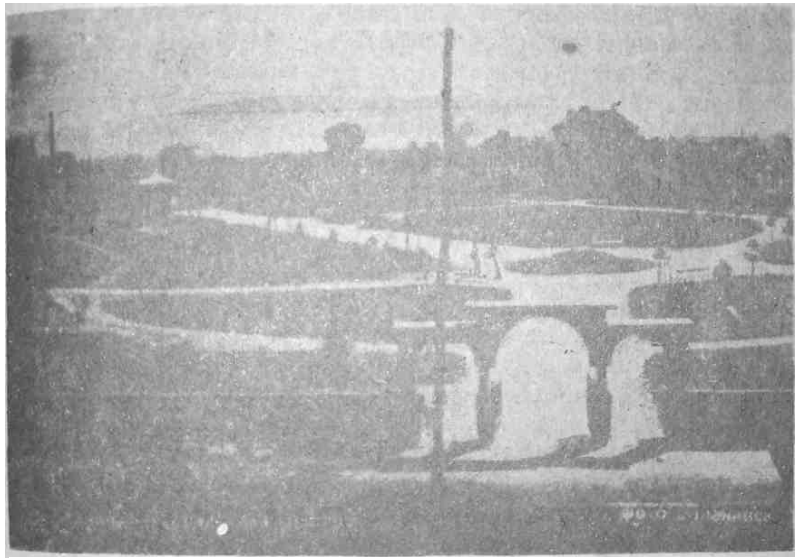

Фердинандъ – градската градина

Тукъ му е мѣстото да намекнемъ, че доскоро па и сега още, се чуватъ гласове, че въ Фердинандъ нѣма граждственость т. е. обединение на гражданството, както това е напримѣръ въ други градове на Царството, а всѣки гледа за себе си всѣки живѣе съ мисъльта да спечели и да се изсели въ София, или другаде: Това може би е било така нѣколко години следъ Освобождението. Но следъ войнитѣ фердинандчани, които сѫ били излѫчени отъ най-интелигентнитѣ и предприемчиви срѣди отъ различни краища на страната ни, заживѣватъ задруженъ животъ, чувствувать се близки помежду си и заработватъ ва преуспѣването на града. Това се вижда отъ стопанската и културна дейность,

която проявяватъ читалището, банкитѣ, културнитѣ и родолюбиви организации, които еж спомогнали доста много за голѣмия подемъ на Фердинандъ въ всѣко отношение.

3. Дворь и кѫща

Дворъ. Подъ думата „дворъ" обикновено разбираме онова праздно мѣсто, което се намира предъ кѫщата. Речемъ ли да направимъ характеристика на двороветѣ ще срещнемъ голѣми трудности, било по отношение, голѣмината и огради тѣ, било по отношение мѣстоположението на разнитѣ сгради около тѣхъ.

Двороветѣ въ Фердинандъ сѫ различни по голѣмина. Причината за това се крие въ материалното състояние на стопанитѣ, мѣстоположението на двора, поминъка на стопа-нитѣ и пр. Нѣкои дворове намаляватъ и отъ том, че често пѫти синоветѣ строятъ. кѫщи на бащиното си селище. Въ северозападната часть на града, между улицитѣ „Веренишка", „Училищна" и Голѣма-Кутловица, двороветѣ сѫ доста обширни, тъй като повече отъ стопанитѣниъ се занимаватъ съ земедѣлие и скотовъдство. Въ новитѣ квартали на града голѣмината ииъ е различна: голѣми въ Цариброд-ската махала, малки въ Новата махала и пр. Въ центъра на града дворове съвсемъ липсватъ.

Въ миналото оградитѣ на двороветѣ сѫ били въ пълна завиеимость отъ околната срѣда. Тѣ сѫ били огредени пръти, каквито сѫ изобилствували въ околностьта. Днесъ оградите сѫ доста разнообразни. Преобладаватъ дворове огредени съ стобори. Въ Циганската махала, въ Парцалъ махала и нейде изъ крайнитѣ квартали на града, липсватъ каквито да било огради по липса на срѣдства, а и обитателитѣ имъ нѣматъ добитъкъ, който да име нужда отъ огради. Повечето дворове сѫ оградени съ дуваръ - сухозидица, нѣкои съ плетъ, други съ търне, а има и то на по-заможни и съ вкусъ граждани, които иматъ доста модерни огради. Въ двора се влиза чрезъ вратни (вратница - *порта).* Тукъ-тамъ изъ града вмѣсто вратня е поставено търне, колкото да не влиза чуждиятъ добитъкъ.

Непосрѣдствено до двороветѣ или задъ кѫщитѣ на много мѣста въ града се намиратъ обширни градини посадени съ различни култури. Въ Царибродската махала има нѣколко овощни градини, подобни на онѣзи въ по-раншнитѣ имъ мѣстожителства. Такива се срѣщагь тукъ-тамъ, ако и малки, и въ западната часть на града. По течението на Генчовата вада нѣкои градени сѫ посадени съ царевица или жито. Подобни градини се намиратъ почти въ всички крайни квартали на града. Тамъ кѫдето кѫщитѣ сѫблизу до вода, -както е случая покрай Генчовата вада, се намиратъ и зеленчукови градини. На много мѣста до двороветѣ има заградено специално мѣсто за „градинче". Въ него се садятъ разни цвѣтя.

Кѫща. Въ антропогеографията формата на кѫщата ни интересува не толкова съ нейнитѣ

подробности, а изцѣло. За формата на кѫщата въ миналото сѫ влияели климатическитѣ условия. Тѣ сѫналагали човѣшкото жилище да бжде така направено, че да може да пази отъ голѣмитѣ студове. Фердинандъ влиза въ така наречената преходна область – той е крайниятъ предѣлъ, до който сѫ се срѣщали, ако и рѣдко, уземни кѫщи. Уземнитѣ кѫщи въ миналото сѫ имали голѣмо преимущество предъ другитѣ простонародни кѫщи. Тѣ сѫ се явявали извънредно пригодни при суровостьта на континенталния климатъ. Зиме въ тѣхъ се е поддържала равномѣрна температура, било чрезъ огънь, било чрезъ топлината, която е развивалъ чрезъ храненето си едриятъ рогатъ добитъкъ. Стари люде иматъ смѫтни спомени за 1–2 уземни кѫщи въ Фердинандъ.

Най-стариятъ основенъ типъ, отъ който се е развила днешната кѫща въ Фердинандъ, е квадратната кѫща, тя е била съ едно отдѣление. Едната половина, въ която обикновено живѣели хората, е била задигната. Въ, която е била преградена съ дъски, сѫ лежели биволитѣ, говедата (подобна кѫща се срѣщаше доскоро въ градъ Бѣла) Стенитѣ й сѫ били иззидани отъ камъкъ. какъвто е изобилствувалъ въ околностьта, или плетеница. Таванитѣ сѫ били измазани съ калъ, примесена съ слама. Покривитѣ - отъ слама, плочи итукъ-таме отъ керемиди. Куминътъ е билъ отъ керпичъ. Много кѫщи сѫ били безъ кумини, тъй че пушекътъ е излизалъ между ллочитѣ или керемидитѣ и цѣлата къща се е изпълняла съ пушекъ. Много отъ кѫщитѣ сѫ били вкопани или полувкопани въ земята. Тамъ, гдето мѣстото е волявало, кѫщитѣ еж имали изби, въ ксито зимно време сѫ поставяли лукъ, фасулъ, бъчви съ вино и пр. Онѣзи домамакинства, на които кѫщитѣ не сѫ имали изби сѫ копаели такива въ двора. Печки е имало рѣдко. Топлѣли се повече на оджака. Обстановката на кѫщитѣ е; била много скромна Освенъ тѣзи кѫщи, преди Освобождението, сѫ се срѣщади кѫщи и съ две отдѣления: „кащи" и „соба". Турскитѣ кѫщи. презъ тази епоха сѫ били по-модерни: съ по 3–4 стаи из-мазани съ варь и покрити съ керемиди,

Въ тѣзи скромни и бедни кѫщурки е кипѣлъ дълго време животътъ на българското население, което всрѣдъ мжкитѣ и несгодитѣ се е чувствувало гордо, знаейки, че единъ день ше дойдатъ по-честити и по-щастлив и дни, ако не за тѣхъ, поне за тѣхнитѣ наследници.

Следъ Освобождението въ Фердинандъ се преселватъ десетки семейства, както отъ планинскитѣ така и отъ други селища на страната ни, които пренасятъ и типътъ на кѫщата отъ по-раншното си мѣстожителство. Планинското насе-ление, строило кѫщи по на два етажа, за да използува долния етажъ за добитъка. Стопанитѣ,, които въ по-раншиитѣ мѣстожителства сѫ се занимавали съ лозарство, строили кѫщи съ дълбоки изби, необходими за виното Повечето кѫщи следъ Освобождението сѫ едноетажни съ две отдѣления:

„ка́щи" и „со̀ба". При описанието на този типъ кѫща ще имам предъ видъ старата кѫща на Първанъ Лазаровъ Ковачички.

Въ ка́щи, първото отделение, се е намирало, скромна полица, нѣколко трикраки столчета и малка кръгла масичка за ядене. Кухненскитѣ принадлежности сѫ били скромни: нѣколко дървени лъжици, 1-2 паари (видъ паници, съ каквито и досега си служатъ овчаритѣ изъ др. разни краища на страната, гарда съ соль, нощви и др. Собата-- второто отдѣление, е била колкото първот. Едната И половина е била малко задигната. Не нея е спало цѣлото семейство. За постелки служели рогозки, а за завивки кълчищни черги. Въ нѣкои кѫщи е имало и одъръ оть дъски или пржти. Въ единия ѫгълъ на собата имало ковчегъ, въ който се пазели новитѣ дрехи и скѫпоценнитѣ нѣща. Зимно време собата се е стопляла съ печка отъ тухли. Прозорцитѣ сѫ били малки, вратата низки и ковани. Подътъ е билъ измазанъ съ глина, а по-заможнитѣ го постиляли съ печени тухли. За по-голѣмо удобство къмъ тѣзи кѫщи сѫ пристроивали още по една . Тѣзи кѫщи сѫ вече изчезнали.

Освенъ едноетажни кѫщи сѫ се срѣщали и двуетажни. Двуетвжнитѣ кѫщи, каквито се срѣщатъ и досега въ града -Турската махала, иматъ на всѣки етажъ по 2 – 3 стаи Долниятъ етажъ се използува за добитъка, поставяне на зимнина, живѣене на по-старитѣ презъ зимния сезонъ и пр. Горниятъ етажъ служи за живѣене на хората. На него обикновено се намира веранда (язлъкъ). На нея сѫ заковавали по 1 –2 пръте, които служатъ за сушене на дрехи, пиперъ, царевица и пр.

Обикновениятъ типъ кѫща, която преобладава за сега въ Фердинандъ, е едноетажна съ две или три стаи. Голѣмината на стаитѣ е обикновено – 4/4, прозорцитѣ – 1/1.30, вратата - 0.80/2 м.

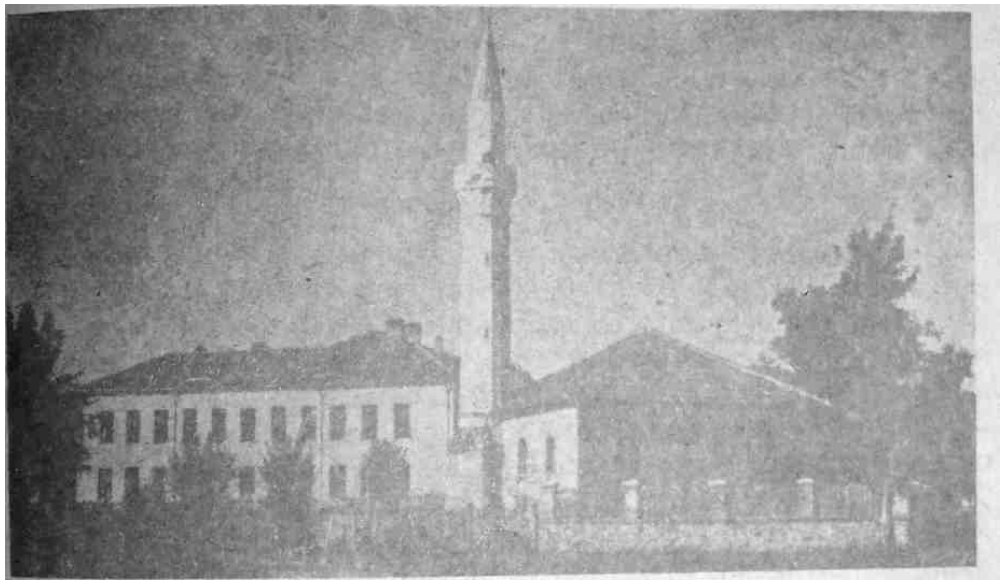

Снимка: Макавейски
Фердинандъ – гимназията и джамията

Покривитѣ сѫ нормални. Повечето кѫщи сѫ покрити съ керемиди, срѣщатъ се и съ цигли. Почти всички стаи сѫ постлани съ дъски, рѣдко се

срѣщатъ стаи измазани съ глина или постлани съ тухли. Украсата е задоволителна: огледало, картини и др., факт който говори за културната издигнатость на фердинандчани.

Презъ последнитъ години въ града започнаха да се строятъ доста удобни и хигиенични кѫщи, които се правятъ подъ ръководството на архитекти. Повечето отъ, тѣхъ сѫ двуетажни и триетажни. Заематъ площь 100 – 120 кв. м.
Стенитѣ имъ сѫ масивни - съ тухли и желѣзобетонъ. Снабдени сѫ съ водна и електрическа инсталация, бани и пр. красиви фасади, модерни огради, беседки, градинче съ цвѣтя и др. Външниятъ имъ изгледъ е много красивъ.

Въ повечето дворове освенъ кѫщата, се намиратъ и други сгради: яхъръ за конетѣ, които е прилепен обикновено до кѫщата. До него е зимника за говедата и биволитѣ. Кокошарника и кочината се намиратъ до кѫщата и въ края на двора. Въ много дворове се намиратъ малки сгради съ 1 – 2 стаи, приспособени за лѣтии кухни, Кошари за овцетѣ, 1–2 кошове за царевица и др. Фурни за печене на хлябъ се срещатъ рѣдко. Сламата е направена обикновено на куп въ една часть па двора. По-заможнитѣ иматъ специални сгради за нея, а мнозина фердинандчани, които нѣматъ добитъкъ, я оставятъ извънъ града докато се сгине на торъ и отпосле я изкарватъ по нивитѣ. До войнитѣ сградитѣ въ повечето домакинства бѣха построени въ безпорядъкъ. Следъ това, обаче, всѣко семейство строи почти всички сгради подъ планъ.

Външниятъ изгледъ на кѫщитѣ аъ центъра на града, както и въ други квартали на селището, му придаватъ градски видъ. Кѫщитѣ, обаче, въ нѣкои крайни квартали, както и въ западната часть на града му придаватъ селски видъ.

4. Учебно и черковно дѣло

За бързото обособяване на селището и неговото разрастване говори и развитието на учебно дѣло.

Тъй като преди Освобождението, Фердинандъ е билъ населенъ повече съ турци, българско училище не е имало, ако и въ съседни на Фердинандъ села да сме имали такива. 4 – 5 момчета отъ Фердинандъ сѫ отивали на училище въ съседното село Мала-Кутловица. Въ това училище сѫ се учели 10–12 деца. Учитель е билъ Стоянъ Тойката. Както навсѣкѫде въ България, така и тукъ презъ това време сѫ изучавали наустницата, псалтира и часослова.

Непосрѣдсвено следъ Освобождението (1879–1880) год. училище се е отворило и въ Фердинандъ. То се е помѣщавало въ една малка стаичка. Въ него еж се учели 10 – 32 деца. Учитель е билъ сѫщо Стоянъ Тойката.

През 1880 – 1881 год. въ Фердинандъ се открива официално I отдѣление. Учитель е билъ Андрей Поповъ оть с. Бѣли-мелъ, свършилъ въ Зайчаръ. Презъ следващитѣ години се откриватъ и другитѣ отдѣления, а презъ 1884 – 1885 уч. год. и I

класъ. Впоследствие се откриватъ и другитѣ два класа.

Следъ Балканската война, когато населението на Фердинандъ нарастна надъ 4,000 души жители, се открива и непълна гимназия (1914 - 1915 учебна година),

Презъ 1942/1943 уч. год. въ Фердинандъ имаше следнитѣ училища: забавачница (открита презъ 1936 - 1937 уч. год.) съ 35 първоначални училища съ 434 ученика, прогимназия - 433 ученика, гимназиаленъ клонъ - 700 (най-голѣмъ въ България), домакинско училище (1928 год.) съ 15о ученички, търговска гимназия (1921 год.) съ 457 ученика, вечерно допълнително занаятчийско училище (1937 - 1938 уч. Год.) съ 362 ученика и турско първоначално училище (открито още преди Освобождението) съ 20 ученика. Преди нѣколко години въ Фердинандъ е имало и еврейско училище, но съ намаляване броя на евреитѣ се закри. Презъ 1942-1943 г. въ Фердинандъ е имало всичко 2,591 ученика.

Освенъ училищата, които сѫ главнитѣ. фактори за културното повдигане на населението, въ Фердинандъ има и читалище „Разумъ (1894 год.), крето проявява голѣма културна дейность. При него има и кино. Въ града се издаватъ четири вестника: „Наше слово", „Искра", „Кооперативенъ зовъ" – органъ на Районния кооперативенъ съюзъ и „Стопански вести" - ежемесечникъ на популярната банка. Дружествата (женско благотворително, туристическо, археологическо, червенъ кръстъ и др.) играятъ не малка роля за културното повдигане на града. Близостьта на Фердинандъ до София и до областния градъ Враца, както и леснитѣ автомобилни и ж. п. съобщения сѫ причина града да се посещава ежегодно отъ много сказчици, театри и др., които сѫ що играятъ голѣма, роля за културното му повдигане.

Преди Освобождението българското население (50–60) се е черкувало въ съседното село Мала-Кутловица, кѫдето е имало черква и три свещеници. За да се поддържа обаче българскиятъ духъ презъ това време, въ Фердинандъ е имало нѣколко оброци. На тѣхъ, въ опредѣлени презъ годината дни, българското население, ако и малко, се е събирало и е шушнѣло за свободна българска държава. Презъ последнитѣ години отъ нашето робство, както навсѣкѫде въ България, така и тукъ въ българитѣ се е, зародила идеята да си направятъ черква. Въ ѫгъла, който се заключава между улицитѣ „Гр. Игнатневъ" и бул. „Левски" на мѣстото на старъ оброкъ „Св. Георги" сѫ положили основитѣ, й. Следъ Освобождението направата на тази черква се изоставя, тъй като една отъ джамиитѣ се поправя. (1879 г.) и приспособява за черква. Тя била тѣсна и неудобна. Антимъ I – първиятъ Видински владика я осветилъ. Пръвъ свещеникъ е билъ Василъ (наричанъ Левски). Следъ него свещеници сѫ били Христо отъ с. Мала-Кутловица, Първанъ отъ с. Горно-Бѣлотинци

(Бѣлоградчишко), Тодоръ отъ с. Превала (Фердинандско) и Иосифъ. Презъ 1893 год. постжпва свещеникъ Михаилъ Ивановъ отъ гр. Самоковъ, който е свещеиодейстаувалъ въ града около 30 години - до следъ Свѣтовната война. Презъ 1898 год. по неговъ починъ иа мѣстото на старата черква се построява нова Св. Кирилъ и Методий. Освенъ фердинадчани въ града се черкуватъ и жителитѣ на съседнитѣ села Кошарникъ и Войници, които нѣматъ черква.

5. Административна и епархиална принадлежность на селището въ миналото и сега

Преди турското робство Голѣма-Кутловица е била околия (войводнна). Непосрѣдствено следъ завладяването на България отъ турцитѣ тя си останала сѫщо такъвъ центъръ, начело на който билъ назначенъ воевода — модюринъ или каймаканинъ подчиненъ на мютесалима. Имало е времена, когато Кутловица е била кааза, числѣща се къмъ Видинския санджакъ.

Преуъ дългото петвѣковно турско робство административното дѣление на Турция се е често промѣнявало. То се е мѣнявало почти при назначаването на всѣки паша, съобразно съ голѣмото или по-малкото му влияние при двора. Едва въ 1864 год., когато било прието общо административно дѣление на Турция на вилаети, се е дало по-точно и по-опредѣлено административно уреждане. Отъ Северна България се е образувалъ особенъ вилаетъ подъ названието „Туна* съ административенъ Центъръ Русе и шесть санджака. Отъ 1864 год. до. Освобождението Голѣма-Кутловица е билв нѣщо като паланка, числѣща се къмъ Берковска кааза, Видински санджакъ, Туна вилаетъ.

При първото административно дѣление на България, следъ Освобождението, Голѣма-Кутловица е била околийски центъръ, числѣщъ се къмъ Берковски окржгъ, Съ законъ за административното дѣление територията на Княжеството, указъ № 573 отъ 27 юлий 1882 год. намираме (вмѣсто околия Кутловица има „околия Вълчедръмъ“, Ломски окрѫгъ. Въпрѣки, че Вълчедръмъ тогава е минавалъ за градецъ съ 3,143 души жители срещу 878 на Кутловица, Народното събрание схващайки бждещето развитие на Кутловица предъ Вълчедръмъ, го е. предпочело предъ последното— и съ указъ № 772 отъ 10. XI. с. г. т. е. следъ 3 ½ месеца Вълчедръмската околия се преименува на Кутловишка. Изглежда, че е правенъ опитъ отъ ломчани и вълчедръмчани да се премѣсти околийскиятъ центъръ отъ Кутловица въ с. Вълчедръмъ, но поради застжпничеството на влиятелни кутловчани, които успѣха да прокаратъ въ Народното събрание новъ законъ, това не стана. Кутловица е принадлежала къмъ Берковски окрѫгъ до 28 юний 1882 год, т. е. до годината, до когато градъ Берковица е сѫ ществувалъ като окрѫгъ. Следъ това отива къмъ Ломски окрѫгъ, подъ който

е била до 1900 год. Следъ закриването на Ломския окржгъ 1900 год. Фердинандъ се присъединява къмъ Врачански окржгъ, подъ който се намира и до наши дни, само че вмѣсто Врачански окржгъ отъ 1934 год. имаме Врачанска область.

Презъ първото и второто българско царство Кутловица е била епископия известна подъ името „Кутловишка", съ седалище Кутловица. Този документъ, който нотифицира тази епископия подъ ведомството на Видинската митрополия е билъ „императорския височайши ферманъ" на Султанъ Османъ III отъ 1753 год., въ който между другото се заповѣдва, щото тя да се присъедини подъ духовно религиозната юрисдиция на тази митрополия, както това е било и по преди, въ далечно време въ момента, когато тази страна е била завоювана отъ исляма (20–118. стр.[1]).

Следъ падането на Видинското царство подъ турцитѣ Кутловишката епископия заедна съ Врачанската, Раховската,

Кулската и Нишавско-Свърлишката се обявили за отдѣлни митрополии, подчинени направо на Константинополския патриархъ.

Презъ времето на междуособията (1409–1413 год.) между синоветѣ на Баязида, които били съпровождани съ голѣми опустошения и разорения, въ Видинската епархия ставали важни измѣнения.

[1] Сведенията за епархиалната принадлсжностъ на селището в миналото сѫ приблизителни. Той е труденъ въпросъ който изисква специално проучване

Докато въ Видинъ е нѣмало още митрополитъ: (следъ смъртьта на митрополитъ Иоасафъ) е станало известно съкращение на диоцезата на Видинската епархия. Епйскопитѣ и въ Берковица, Враца и Кутловица били повишени въ самостоятелни митрополии, подчинени направо на Константинополския патриархъ, като за това повишение заплатили на турското правителство за назначението на всѣки митрополитъ данъкъ.

Отъ 1410 год. Охридскиятъ диоцезъ се разширилъ на северо-изтокъ. Отъ рѣка Струма (може би подъ село Крупиникъ) границата е вървѣла на изтокъ и, обхващайки Разлогь се е движила по изворитѣ на рѣка Места, край Рила и по рѣка Искъръ, отдето завивала къмъ Ихтиманския проходъ, минавала по Стара планина, пресичала Искърския проломъ, и, движейки се западно стъ Враца, достигала рѣка Дунавъ между Ломъ и Орѣхово, тъй че Кутловица, която е била митрополия, влизала въ предѣлитѣ на Охридската митрополия–патриаршия (29–157. стр.).

Презъ последната четвъртъ на XVIII вѣкъ въ Турция настжпила голѣма анархия, която обхванала и Видинския санджакъ, който станалъ арена на грозни междуособни войни.

По-сетне, когато настжпили междуособията въ санджака между султанскитѣ войски и онѣзи на Осман Пазвантоглу, епископиите въ Берковица и Кутловица се откжснали, а епископите по всѣка вероятностъ избѣгали$_т$ подобно на Врачанския си

събратъ, или сѫ били избити, а седалищата имъ присъединени къмъ Софийската епархия. _

Това дало възможность на Константинополскиятъ патриархъ Калиманъ V да се заеме съ урсѫ дането на църковнитѣ му работи, разнебитен и въ продължение на 15–20 години. Видинската епархия запазила своето митрополитско достойнство, но въ териториално отношение била окастрена: Кутловишката-епископия заедно съ Берковската били закрити и подчинени на Софийския митрополитъ.

Следъ като се сдобихме съ свободна църква (28. II. 1870 г.) Кутловица е станала архиерейско намѣстничество, каквато е била до 1893 год. Следъ това Фердинандъ остава само енория, която се е числѣла къмъ Берковско архиерейско намѣстничество. Видинска митрополия, каквато е и сега.

6. Минало и старини

Минало. Най-важното събитие, което е станало въ околноститѣ на Фердинандъ и свързва името му съ миналото е Чипровското (Кутловското) въстание отъ 1688 год.

Има много свети мѣста въ нашата страна – пантеони на българщината, обаче, пантеонътъ на 2 клм. югозападно отъ Фердинандъ– мѣстностьта „Жеравица„ кѫдето е станало въстанието, е най-светъ за българина, защото когато другаде въ България идеята за свобода бѣше заглъхнала, жителитѣ отъ Чипровско, които изпитваха лошата робия на подтисника, въстанаха за новъ свободенъ животъ.

Когато-турската държава преживѣвала тежка вѫтрешка криза и редица външни неуспѣхи презъ последнитѣ три десетилѣтия на XVII вѣкъ, жителитѣ отъ Северозападна България католици и православни отъ селата Чипровци, Капилолци, Желѣзна и Клисура били вече готови за въстание.

Нѣколко български чети побързали да се присъединятъ къмъ австрийскитѣ войски. Чипровчанинътъ Георги Пѣячевичъ билъ водачъ на една такава чета. Императоръ Леополдъ 1(1658–1705 г.) изпратилъ единъ отъ своитѣ генерали да подкрепи въстаницитѣ. Нѣколко австрийски отряди, една маджарска конница, четата на Пѣячевичъ, заедно съ една нова чета, която предвождалъ воеводата Богданъ, отъ рода на Княжеви, се запѫтила къмъ българскитѣ земи. Населението очаквало австрийскитѣ войски, та съ тѣхна помощь да сразi турцитѣ. Тъкмо по това време, изглежда пристигнала вестьта за превземането на Бѣлградъ отъ австрийцитѣ (6 септември 1688 година).

Турцитѣ като че ли били предизвестени за приготовленията на въстаницитѣ и търсѣли случаи да излѣятъ върху тѣхъ гнѣва и раздразнението си за своитѣ военни неуслѣхи. Това било известно на въстаницитѣ. Подкрепени отъ надеждата, че християнсиитѣ войски следъ победата при Бѣлградъ ще напреднатъ още повече и ще

настжпятъ въ български земи, тѣ вдигнали орѫжие. Четитѣ се съсрѣдоточили на 2 клм. югозападно оѣъ Фердинандъ въ мѣстностьта Жеравица. Георги Пѣячевичъ, воеводата Богданъ, Иванъ Станиславов и Лука Андреичинъ били доколкото се знае главнитѣ вождове на вьстаннцитѣ. Турскиятъ съюзникъ Емерихъ Текели, заклетъ врагъ на католицитѣ, не дръзналъ, съ своитѣ слаби сили, да-влѣзе въ открито сражение съ българитѣ. Голѣмата самоувереность на въстаницитѣ, като че ли станала причина за намаление на реда всрѣдъ тѣхъ: Освенъ това тѣ били твърде неопитни и непредпазливи войници. Пълководецътъ Текели използувалъ настѫпилото безредие и ги нападналъ изъ засада. Въстаницитѣ били напълно сразени. Въ сражението паднали нѣколко хиляди български бойци. Другитѣ успѣли да избѣгатъ и се затворили въ Чипровецъ. Следъ геройска зашита Чипровецъ билъ превземъ. Победителитѣ избивали безпощано жени и деца, стари и млади. Всички ценности и богатства били разграбени. Пожаръ унищожилъ всичко останало. Чипровци, Копиловци, Желѣзна и Клисура били превърнати въ развалини и пепелища. Останалото живо население избѣгало въ Влашко, Унгария и др. (15-39 и 44. стр.)

Часть отъ това население по мнението на много стари люде отъ Фердиандско било затворено въ пленнишки лагеръ Затворникъ (име на мѣстностъ недалече отъ село Бойчоновци) и следъ това разпратено въ разни краища на страната (Котленско). Така смѣта и Антонъ Страшимировъ, които е проучвалъ този въпросъ. Йорданъ Захариевъ съ право твърди, че мнението на Страшимирова е неоснователно (16-134 стр.)

Чипровского (Кутловското) въстание завърши безъ всѣкакъвъ успѣхъ, въпрѣки, че българското население даде голѣмъ отпоръ и героично сражение.

Фактть, че.това въстание е станало въ околноститѣ на Фердинандъ, говори, че въ него сѫ взели участие и бойци отъ околнитѣ на Фердинандъ села. Вѣроятно и часть отъ българитѣ, които сѫ живѣели въ селището, сѫ сѫ що взели участие или най-малко сѫ подпомогнали въстаницитѣ.

Голѣма часть отъ дѣдитѣ и прадѣдитѣ на днешнитѣ. фердинандчани сѫ участвували и въ въстанията, които сѫ станали въ Северозападна България презъ първата половина на XIX вѣкъ– Манчова буна (Манчова размирица) презъ 1835 год., Берковското въстание–1837 год. и др.

Сега отъ Фердинандъ до с Бѣли-мелъ по течението на рѣка Огоста сѫ поставени тукъ–таме скромни кръстове, които да напомнятъ на бѫдещитѣ поколѣния, че въ тъзи мѣста сѫ се разигравали кървави събития за свободата на България. Къмъ плеадата борци на нашето възраждане трѣбва да бѫдатъ добавени и ликоветѣ на борцитѣ отъ въстанието презъ 1688 год.

Въ зората на Освобождението въ околноститѣ на Фединандъ е вързлувала четата на Точо отъ с.

Чипровци, състояща се отъ 30 души, която въ продължение на 10 години била страшилище за турцитѣ. Все по това време сѫ върлували и четитѣ на Филипъ Тотю и Семчо. Последниятъ е всѣвалъ ужасъ и страхъ въ турското население. Ежедневно е обиралъ богати турци и българи–чорбджии и е събиралъ грамадни суми, съ които е подпомагалъ бедни българи, а друга часть заравялъ въ земята, за да бѫде сега предметъ на иманяри по тѣзи мѣста.

Когато Левски основаваше комитети и кръстосваше на длъжъ и на ширь България, и нашиятъ градъ не е осганалъ назадъ въ това отношение. Знае се положително отъ даннитѣ, които събрахъ, че Левски е основалъ тукъ, или въ съсед[ното с. Бѣлотинци комитетъ, председатель на който е билъ Илико (бакалинъ), родомъ отъ с. Мала-Кутловица, а живущъ въ Берковица. Дали, обаче, този комитетъ е игралъ нѣкаква роля, не се знае.

Старини. Старините които сѫ намѣрени въ Фердинандъ и неговата околность, ще разгледаме не заради самитѣ тѣхъ, както тѣ се разглеждататъ въ археологията, а само дотолкова доколкото да си обяснимъ произхода на нашето селище и неговото развитие (5–334 стр.).

Тъй като Фердинандъ и околностьта му лрезъ римската епоха сѫ съставяли часть отъ провинцията Долна-Мизия най-много исторически паметници се намиратъ отъ това време. Срѣщатъ се старини и отъ византийско, българско и турско

Преди Освобождението, както и следъ него, Фердинандъ е посещаванъ отъ много чужди и наши учени археолози, обаче, систематически разкопки не сѫ правени. Всичко каквото е открито, е намѣрено случайно при риголване на лозе, при правене на пѫтищз (ризница), отъ пастирчета по течението на Изворската бара (военната диплома) или отъ случайни иманяри, търсейки щастието си въ градището.

Голѣма часть отъ тѣзи старини непоерѣдствено следъ Освобождението сѫ пренесени въ Берковица и унищожени; друга часть–по-ценнитѣ се пазятъ въ Софийския музей, а трета
–почива въ недрата на земята, чакайки своя изследователь, за да почнатъ да му говорятъ за славното минало на Montanensium.

Въ околноститѣ на Фердинандъ липсватъ могили, съ изключение на могилнитѣ находки при с. Бѣлотинци на 7 клм. северозападно отъ селището, които сѫ показвали пѫтя, по които келтитѣ къмъ III вѣкъ преди Христа сѫ минали презъ нашитѣ земи (24-59. стр.) и могилитѣ северно отъ града, които изглеѫда сѫ отъ тракийско време.

Югозападно отъ града се намира градището. Въ неговото изграждане сѫ взели участие почти всички племена, конто нѣкога сѫ бродѣли по тѣзи родни краища. Първитѣ основи на тази крепость по всѣка вѣроятность сѫ поставили римлянитѣ. Въ крепостьта сѫ намѣрени много паметници отъ

римски, византийски, готски, български и другъ произходъ, както и нѣколко отъ предисторическата епоха. По-главни паметници, които сѫ намѣрени сѫ мраморна статуйка на Хигия, глава отъ мраморна статуйка на Аполонъ, мраморна глава на Телесфоръ, подставки отъ мраморна групи на Силванъ, единъ надписъ, на една фриза, посветенъ на Юнона, една каменна плоча посветена на Мексико – 265 год., една голѣма надгробна плоча на нѣкой си Аврели и жена му и др. (1– 4. стр).

Като се вематъ подъ внимание горнитѣ паметници и разнитѣ постройки въ крепостьта, а така сжщо и намѣренитѣ монети може да се поддържа съ положителность, че тя е била въ служба не само на римляни, византийци готи и следващитѣ ги народи, но дори и на българитѣ, защото между разнитѣ монети сѫ намѣрени и нѣколко отъ български царе.

Тази крепость ведно съ другитѣ изъ Огоста, освенъ охраната, която сѫ .правили на римскитѣ пжтища^ които сѫ йървѣли по течението на рѣката, сѫ пазили още златоноснитѣ рудни пѣсъчни полета, както и медно-желѣзнитѣ залежи, отъ които презъ римската епоха е плавено злато и добивано желѣзо и медь.

Южно отъ града, по дѣсния брѣгъ на р. Огоста, а и въ самата рѣка, още личатъ следитѣ на старъ римски пжть. Това е може би пжтьтъ Истросъ-Сердика (Дунавъ – София), най-кжсото разстояние между Дунава и вжтрешностьта на България,

Въ малкото каменно мостче (сега разрушено) въ северния край на града бѣше взиданъ мраморенъ паметникъ. Той е надгробенъ паметникъ, издигнатъ на многозаслужилия баща patri bene merenti, (поминалъ се на възрасть 50 години и 3 месеца), отъ синоветѣ му Луций Антонинъ Кассиянъ и Луций Антонинъ Мелиоръ. Въ църквата за олтаренъ престолъ служи античенъ камъкъ. Той представлява жертвеникъ посветенъ на богиня Диана и Дполона за благоденствието на Ливий Северъ, императорски намѣстникъ или губернаторъ (13-12. стр.).

Въ Фердинандъ.се намиратъ нѣколко стари гробища; римски (латински) гробища е имало тамъ, гдето сега е училището „Св. Кирилъ и Методий.

Най-старитѣ турски гробища сѫ били на лѣвия брѣгъ на Изворската бара, кждето сега е пазаръть на дървенъ материалъ и зърнени храни. Източно отъ тѣхъ, гдето сега е инженерството, имало сѫ що турски гробища, само че отъ по-ново време.

Стари български гробища се намиратъ въ жгъла между бул. „Левски* и ул. „Гр. Игнатиевъ". Следъ Освобождението са били премѣстени въ източната часть на града близу до Огоста, а презъ 1911 г. северозападно отъ града, кждето сѫ и сега.

Въ Фердинандъ сѫ намѣрени доста надписи, но малко отъ тѣхъ сѫ запазени и прочетени. Тукь е намѣренъ дългиятъ латински надписъ, който е запозналъ учения свѣтъ съ Голѣма-Кутловица. Той се намира на една мраморна плоча (сега въ

Софийския музей). Надписътъ е отъ II вѣкъ–155 г. следъ Христа и съдържа списъкъ на 76 войника отъ една рота на XI Клавдийски легионъ, която образувала тукашния гарнизонѣ. Той е единственятъ описъ на гарнизонъ въ римския каетелъ, който се е запазилъ отъ старитѣ вѣкове (35–464. стр.). Коментиранъ е и отъ знаменития берлински професоръ Т. Момземъ (37–524, 531. стр.).

Въ околноститѣ на Фердинандъ сѫ намѣрени много надписи и релефи свързани съ разни божества. Релефътъ на Диана, която се срѣща тукъ главно съ прѣкора regina е засвидетелствувана въ два надписа (33–62. стр.). Култътъ на Дионисий въ Долна-Мизия е оставилъ следи на нѣколко мѣста: Павликени, Търново, с. Гигенъ и Фердинандъ (33–81. стр.)

Въ подножието на Фердинандската крепость е намѣрена и една военна диплома отъ епохата на Веспасианъ – една отъ най-запазенитѣ дипломи, намѣрени досега въ България. Тя е дадена на ветерана-пехотинецъ отъ кастела Montanensium на име Perasius, синъ на Publius (Publi filius) отъ Regussus - днешния градъ Тулча, който се е числѣлъ въ кохортата Olicum, предвождана отъ P. Seppenius P. f.. Nelianus (12 - 83-94. стр.).

На ул. Веренишка се намира стара полуразрушена баня. Сѫществуването и поддържането ѝ презъ вѣковетѣ говори зачистоплълностьта на населението, което е обитавало града.

Отъ кога е запустѣла банята, не се знае. Дали е римска или турска постройка, сѫ що не се знае. Д-ръ И. Басановичъ смѣта, че е отъ римско време (3–53. стр.) В. Миковъ мисли, че тя е отъ по-ново време – турско – XVII вѣкъ, къмъ което се присъединяваме и ние.

Тукъ сѫ намѣрени най-разнообразни монети, които свидетелствуватъ за голѣмото благосъстояние на тукашното население, не само въ римско, но и въ турско и българско време. Въ околноститѣ на Фердинандъ за сега сѫ открити две стари черковища. Отъ единъ паметникъ намѣренъ при село Громшинъ (Фердинандско), се учимъ, че храмътъ на Юпитера Iupiter Optfmus Maximum който се намиралъ въ область на Монтанензиумъ– вѣроятно въ подножието на „Жеравица“, билъ за известно време занемаренъ и достигналъ до полусрутено състояние, билъ ремонтиранъ и възобновенъ около , 162 година сл. Христа по заповѣдъ на Marcus Servilius Fabinus, управите ль ма таЬи Провинции въ времето на императоритѣ Маркъ Аврелий и Луций Веръ (33–208. стр)

Съ разпространението на християнството на Балканския полуостровъ вѣроятно на мѣстото на това черковище, е имало византийско-християнска черква (2 Ш 63. стр.). Западно отъ Фердинандн въ подножието на Фердинандския ридъ, е открито друго черковище. Голѣма часть отъ камънитѣ му сѫ послужили за съграждане на днешната черква.

Преданието гласи, че близу до него е имало монастиръ. Нѣмаме никакви надписи отъ които да научимъ нѣщо за неговото минало.

Преди Освобождението въ околноститѣ на Фердинандъ е имало 2–3 оброчища, но следъ него сѫ значително увеличени. Сега се поддържатъ следнитѣ оброци: Св. Илия, Панталей пѫтникъ, Св. Духъ, Спасовдень, Св. Никола лѣтни, Св. Богородица и Св. Костадинъ. Едни отъ тѣзи оброчища еж били дълго време, изоставени, после наново подновени (Св. Костадинъ), а други сѫ се създали напоследъкъ. Въ съседното село Мала-Кутловивца, ми заяви малокутловскиятъ свещеникъ, ииа тройно повече оброци отколкото въ Фердинандъ, което свидетелствува за по-голѣма религиозность на населението.

Религиознитѣ обреди и обичаи сѫ запазени повече въ селата, отколкото въ града. Това показва, че въ културно отношение селото върши по-бавно, особено селата къмъ Балкана, които сѫ възпрепятствани отъ географскитѣ условия за единъ по-голѣмъ допиръ съ културния центъръ–града.

III а. Население

1. Народностни групи въ миналото и сега

Дали презъ палеолитната епоха въ околноститѣ на Фердинандъ е имало предисторическо селище, това ние не знаемъ. Знаемъ съ положителност, обаче, че палеолитниятъ човѣк не е билъ далечъ отъ Фердинандъ. Отъ проучванията на пещерата „Миризливка"; северно отъ с. Орѣшецъ (Бѣлоградчишко), която отстои отъ Фердинандъ на около 50-60 клм. се установява, че въ нея се намиратъ въ изобилие животински кости, които не представятъ нищо друго, освенъ останки от храната на човѣка, който е живѣлъ въ въпросната пещера. Човѣшки кости, обаче, не сѫ намѣрени. Но въ всѣки случаи намѣрениятъ материалъ е достатъченъ да ни подскаже с сигурность, че пещерата е служила за жилище на палеолитния човѣкъ (26–62;, 66., 68. стр.).

Като имаме предвидъ кѫсото; разстояние отъ пещерата „Миризливка" до Фердинандъ и удобното преминаване, трѣбва да допустнемъ съ положителность, че палеолитниятъ човѣкъ е не само миналъ, но и обитавалъ въ околноститѣ н нашето селище.

Новокаменниятъ обитатель, който е заседналъ 50 – 60 клм. източно отъ насъ, отъ дветѣ страни на Искъра отъ Мездра надолу, изглежда, че е населявалъ и нашата котловина. При едно посещение, което направихме съ В. Миковъ през 1937 год. до с. Долна-Вереница, последниятъ ми съобщи, че долната часть на селото е разположена на мѣстото на предисторическо селище. Не е изключено и на мѣстото, гдето е разположенъ днешниятъ Фердинандъ или въ околностиѣ му (вѣроятно въ мѣстностьта „Парта", западно отъ

града) да е имало предисторическо селище.

Ако за предисторическия човѣкъ, въ околноститѣ. и Фердинандъ, говоримъ съ предпазливость, то ни най-малко нѣма защо да се съмняваме, че Фердинандско въ най-ранно историческо време е било гѫсто населено.

Въ тракийско време цѣлата котловина е била сѫщо така гѫсто населена.

Съ идването на римлянитѣ, както цѣла Северна България, така и Северозападна, въ която се намира Фердинандъ е била населена съ фригийското племе мизи, отъ гдето Северна България е носила името си Мизия.

Римлянитѣ романизирали почти всички тракийски племена. Главната маса отъ населението си оставали тракийцитѣ а покрай тѣхъ се настанили да живѣятъ и мнозина отъ уволненитѣ вече, поради старость римски войници-ветерани, които за своитѣ заслуги получавали въ околностьта на градоветѣ земя за обработване.

Впоследствие, ако сѫдимъ по строежитѣ на крепостьта тукъ сѫ оставили следи всички, които сѫ минавали или сѫ се установявали, ако и за кратко време. Презъ срѣднитѣ вѣкове Фердинандъ е приютилъ и днешнитѣ поселници на града– българитѣ. Ако сѫдимъ по многобройнитѣ български монети, които сѫ намѣрени въ градището и въ околноститѣ на града, той презъ I-то и II-то българско царство е билъ населенъ съ чисто българско население,

Презъ XV вѣкъ, както въ много градове на Северозападна България, така въ Фердинандъ, се установили турцитѣ. Понеже въ тази часть на нашето отечество тѣ сѫ срещнали компактна българска маса, сѫ се поселили само въ градо-ветѣ и при стратегически важни позиции. Фердинандъ, като стратегически пунктъ, е билъ веднага заселенъ. Той претърпѣлъ голѣмо измѣнение по отношение на населението, си. Въ близкитѣ на Фердинандъ селища (съ изключение на Берковица), турска компактна маса не се е поселила. Затова въ този край само една малка часть отъ мѣстнитѣ названия сѫ турски.

Презъ втората половина на XIX вѣкъ {1861 год.) въ Северозападна България се заселила голѣма компактна маса отъ татари, обаче, въ Фердинандъ не сѫ се заселили, въпрѣки че въ нѣкои съседни села (Криводолъ и Мърчево) тѣ сѫ образували цѣли махали.

Презъ 1864 год. въ Северозападна България сѫ се заселили и черкезитѣ.

Покоряването на Кавказъ отъ Русия (1862– 1864 год). предизвикало масово изселване на черкезкото мохамеданско население въ турска Мала-Азия. Отъ него презъ месецъ юлий 18б4 год. били преселени въ Европейска Турция 60,000 семейства. Отъ тѣхъ презъ Варна и Бургасъ били преселени 13,000 семейства въ Видинския и Силистренския санджакъ. Съ параходи по Дунава, 20,000 души черкези били стоварени въ гр. Ломъ въ най-

плачевно положение и заразени отъ опасни болести. Турското правителство по важни държавни съображения ги разселило въ вѫтрешностьта на страната, Въ Фердинандъ се заселили 50–60 семейства. Българското население отъ Фердинандъ и околнитѣ селища имъ направило скромни кѫщурки. Черкезитѣ се отнасяли съ българитѣ много грубо. Крадене на добитъкъ (агнета) и обири били главното занятие на черкезитѣ.

Главна народностна група въ Фердинандъ за сега сѫ Българите. Малка часть отъ тѣхъ сѫ се заселили тукъ преди 200-300 години като слуги при турцитѣ, или земедѣлци, рабтейки на изполица имотитѣ имъ. Тѣзи първи поселници сѫ дошли отъ различни селища (Гинци–Годечко, Уровене–Врачанско и пр.). Останалата часть отъ българското население сѫ заселници следъ Освобождението. Както въ цѣла България, следъ Освобождението много отъ градоветѣ, които сѫ разположени въ равнинитѣ близу до Балкана, бързо се побългаряватъ отъ планинското население и Фердинандъ не прави изключение въ това отношение. Тукъ се заселвате преселници не само стъ планинскитѣ селища, но и отъ различни краища на страната ни, които промѣнятъ физиономията на нѣкогашното турско село Голѣма-Кутловица Днещнитѣ фердинандчани почти не се отллчаватъ отъ околното население на Фердинандска и Берковска околия, тъй като по-голѣмата часть отъ тѣхъпроизхождатъ отъ тѣзи околии. Докато въ други градове на Царството има голѣма разлика между кореняци и пришълци, тукъ такава не се чувствува.

Родове, които *сѫ* се заселили тукъ преди Освобождението сѫ : Пластосѣрцитѣ (отъ тѣхъ произлѣзли Нейкови), Здравковци, Цонови (отъ тѣхъ сѫ произлѣзли Димови), Генчови (отъ с, Долна-Вереница, дѣдо Генчо е билъ слуга при турски чифликчгия, отъ когото му е останала воденицата), Грънчарови отъ с. Гинии (Годечко). Дѣдо Тодоръ Грънчаровъ е билъ кметъ на гр. Фердинандъ, повече отъ 15 години, Божинови (родоначалникътъ имъ Костадинъ, преименуванъ отъ турцитѣ Божинъ, е дошелъ около 250 години преди Освобождението отъ с. Уровене, Врачанско и се поселилъ въ съседното с. Баня, а около 1778 година се преселилъ въ Голѣма-Кутловица), Курешковитѣ и др.

Родове, заселили се въ Фердинандъ следъ Освобождението, еж: Кикерелцитѣ (произхождатъ отъ с. Долна-Вереница, Фердинандско), Бодурцитѣ (с. Мала-Кутловица, Фердинандско), Минчини (с. Митровци, Фердинандско), Пѣеви, Михайлови и Заркови (с. Якоруда, Разложко), Попови (с.Горна-Лука, Фердинандско–Игнатъ Поповъ билъ голѣмъ общественкъ следъ Освобождението), Душкови (гр. Копривщица – отъ тѣхъ е писательтъ Ат, Душковъ), Лиловци (с. Видлица, Фердинандско– отъ тѣхъ е поетътъ Славчо Красински), Бояджиеви (Слатина, Берковско), стара търговска фирма въ града,

Савови (с Жеравна Котленско-отъ тѣхъ е Ст. Савовъ, писатель-драматургъ), Ненчени (с. Митровци, Фердинандско), Вълкови (с. Сухобракьовци, Софийско), най-старата търговска фирма въ града, Братойовци (с. Годечъ), Ненови (Македония), Петкови (с. Говежда, Берковско), Грекови (с. Лобошъ, Радомирско) Лиловци (с. Говежда, Берковско) и др.

Втората народностна група Фердинандъ, по многочисленость, сѫ циганите -турски цигани (620 д. 1934 год.).Тѣ сѫ старъ етнографски елементъ тукъ. Преди Освобождението сѫ живеели въ „Циганското поле", гдето сега се намира градската градина. После Общинското управление ги премества къмъ гарата, а преди нѣколко години имъ продаде мѣста на износна цена въ източната часть на града и ги засели тамъ[1].

Преда Освобождението сѫ били 30-40 кѫщи, а сега сѫ надъ 150 (140-1939 год.). Кѫщите имъ сѫ малки, но хубави и спретнати. Обстановката имъ е много бедна. Циганчетата посещаватъ българско училище. По вѣра сѫ мохамедани. Голѣма часть отъ циганското население се е покръстило[2].

[1] Голѣмото н воднение, което стана презъ 1942 год. наводни голѣма часть отъ циганскитѣ кѫщи, ще стане причина цѣлата циганска махала подъ страхъ отъ друго наводнение да се премѣсти другаде. Часть отъ тѣхъ сѫ се вече изселили подъ града.

[2] Презъ 1924 год. въ Фердинандъ се преселва отъ Расово (Ломско) Циганин Баро Боевъ „покаялъ се евангелистъ баптистъ". Той става библейски книжарь между циганското население въ Занимаватъ се съ разни занаяти: 5-6 семейства правятъ бургии, ножици, пили и длета, 15-16 дараци игли и др., 7-8 – закачалки, гребени, чепкала и др., 5-6 души сѫ търговци, нѣколко момчета сѫ ваксаджии, други прекупуватъ птици отъ съседиитѣ села и ги препродаватъ на гостилничари въ града нѣколко семейства калайдисватъ, други сѫ музиканти и пр. Много цигани и циганки помагатъ на по-заможнитѣ фердинандчани въ полската работа: копаятъ, женатъ и пр, а други прислужватъ временно въ кѫщитѣ на чиновници и занаятчии. Фердинандскитѣ цигани не просятъ.

Трета народностна група въ Фердинандъ сѫ турцитѣ (245 души – 1934 год.). Преди Освобождението турскиятъ, елементъ е билъ преобладаващъ надъ българския (около 80 кѫщи). Турцитѣ образуватъ отдѣлна махала – Турска, която се намира югозападно отъ площадъ „Училищенъ“. Отдѣлни турски кѫщи се срѣщатъ и

града и околията, а впоследствие проповѣдникъ. Презъ 1925 година подъ негово влияние и това на баптисткия пастиръ отъ Ломъ, се покайватъ 5 дущи оъь фердинандскитѣ цигани, 1935 г.- 2, въ 1936 г, – 7 и 1937 год. – 1. „Покаялитѣ се“ образуватъ секта отъ 16 души (1941 год). Адвентистката секта изключително огъ млади момичета и момчета. Всѣка недѣля членоветѣ и се събиратъ да тъллуватъ евангелието, Иматъ си и нѣщо като черква, всички „покаяли се братя и сестри** се жеиятъ само помежду си, смѣтатъ, че живота имъ трѣбва да наподобява този на апостолитѣ Павелъ и Петъръ Освенъ „истински покаялитѣ се* има и иѣколко души, които имъ съчувствуватъ, но не сѫ се „покаяли“, както се изразяватъ тѣ.

въ другитѣ квартали на града. Турското население въ Фердинандъ е доста будно. Преобразованията, които направи Кемалъ Ататюркъ въ Турция, засегнаха и тѣхъ, особено по отношение на облѣклото. Сега рѣдко се срѣщатъ туркини, съ изключение на по-старитѣ, които да носятъ фереджета. Турцитѣ въ Фердинандъ се занимаватъ съ земедѣлие и скотовъдство. Мнозина отглеждатъ биволици, и коне. Нѣколко души сѫ бръснари, обущари и пр. Иматъ си и своя интелигенция.

Евреитѣ (53 души 1934 год.) сѫ се заселили тукъследъ Освобождението, съ изключение на едно семейство, което е тукъ отъ незапомнени времена. Часть отъ евреитѣ живѣятъ северозападно отъ Турската махала, други сѫ до гарата, има нѣкои пръснати изъ разни краища на града. Децата имъ посещаватъ българско училище. Иматъ си синагоога. Занимаватъ се съ търговия,

Руситѣ (10– 15 души) сѫ дошли въ Фердинандъ следъ революцията Занинаватъ се съ разни занаяти.

Отъ 1937 год. въ града пребиваватъ временно и 4-5 семейства каракачани (5–1910 год.). Тѣ образуватъ отдѣлна махала, която се намира западно отъ карстовия изворъ. Каракачанкитѣ сѫ доста красиви. Занимаватъ се съ скотовъдство – овцевъдство.

Други единични народностни представители (сърби, гърци и други) сѫ се поселили тукъ въ разни времена и по различни причини. Повечето отъ тѣхъ.сѫ побългарени.

2. Движение на населението

Статистически данни за преселванията и изселванията на градъ Фердинандъ нѣмаме, затова ще се задоволи мъ съ нашитѣ сведения, събрани отъ стари люде и допълнейи тукъ тамъ отъ Общинското управление.

Изселванията въ Фердинандъ сѫ много малко и се дължатъ повече на случайни причини, или както е случаятъ съ евреитѣ, които следъ Свѣтовната война и Септемврийскитѣ събития презъ 1923 година, се. изселиха масово въ София, а 2-3 семейства въ Палестина, главно - по стопански и политически причини. Следъ Свѣтовната война отъ Фердинандъ се изселиха нѣколко семейства въ София, но тѣ сѫ родени другаде, преселили се въ Фердинандъ и следъ това наново се изселили отъ него. Септемврийскитѣ събития, които станаха въ Северозападна България презъ 1923 год., прокудиха не малко фердинандчани въ чужбина, отъ които мнозина впоследствие се завърнаха. Въ Русия отъ тѣхъ за сега има 10–15 души. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ авиатори, художници, скулптори и др. Отъ 1930 година има 7–8 души фердинандчани въ Америка.

Тукъ главно ще се спремъ на приселванияга. Стари данни за тѣхъ нѣмаме, дори за нѣколко години преди Освобождението, тъй като Фердинандъ тогава е билъ чисто турско селище.

Следъ Освобождението Фердинандъ се явява главно като привличащъ центъръ – обетована земя на всички, които по разни причини сѫ напустнали първоначалнитѣ. си мѣсто-жителетва и сѫ се заселили въ Фердинандъ.
Далечъ съмъ отъ мисъльта да дамъ пълна и цѣлостна картина на всички преселвания въ Фердинандъ—това е работа много трудна, особено като имаме предвидъ, че голѣма часть отъ жителитѣ на града сѫ придошли отъ другаде.

ТАБЛИЦА V.
за преселилитѣ се домакинства въ гр. Фердинандъ

№ по редъ	Мѣсто на изселването	Периодъ на изселването				Колко семейства сж сега
		до Освобождението	презъ 1887-1900 год.	презъ 1900-1917 год.	презъ 1918-1940 год.	
1	Бѣлотинци			3		–
2	Вѣли-мелъ		9		3	Сега сж около 16 с.
3	Видлица		1		2	–
4	Горна-Лука				2	–
5	Вълкова-Слатина		3	1	12	Сега сж около 20 с.
6	Горно-Цѣровене	1	6	1	6	Сега сж около 24 с.
7	Долна-Рикса				2	Сега сж около 5-6 с.
8	Долна-Вереница	1	2	3	8	Сега сж около 26 с.
9	Желѣзна			1	1	–
10	Живовци			1	3	Сега сж около 5-6 с.
11	Кошарникъ		17	6		Сега сж около 30 с.
12	Мартиново				1	–
13	Мала-Кутловица		4	1	6	Сега сж около 17 с.
14	Митровци		16	1		Сега сж около 30 с.
15	Портитовци				1	–
16	Превала				7	–
17	Стубелъ			1	3	–
18	Чипровци		1	4	1	Сега сж около 7-8 с.
19	Чемишъ		2		1	–
20	Берковица		5	1	5	Сега сж около 40 с.
21	Бистрилица					–
22	Гаганица		2	2	4	Сега сж около 12 с.
23	Главановци		2	1		Сега сж около 10 с.

24	Говежда		1	5	4	Сега сѫ около 12 с.
25	Дива-Слатина		1	2	1	Сега сѫ около 5 с.
26	Заножене		2			–
27	Котеновци		1	1	14	Сега сѫ около 23 с.
28	Копиловци		2	10	1	–
29	Ковачявд		2		6	Сега сѫ около 12 с.
30	Лопушна		1	3	4	Сега сѫ около 15 с.
31	Лѣ сковецъ		1	2	5	Сега сѫ около 15 с.
32	Меляне		4		2	Сега сѫ около 10 с.
33	Равна		2		7	Сега сѫ около 10 с.
34	Рашовица			1		Сега сѫ около 4 с.
35	Соточино		2	3	3	Сега сѫ около 10 с.
36	Черешовица			3	4	Сега сѫ около 8 с.
37	Битолско			2		–
38	Бѣлоградчикъ и околията		1		4	Сега сѫ около 7-8 с.
39	Видинъ и околията				4	–
40	Враца и околията	2	2	2	16	Сега сѫ около 30 с.
41	Габрово и околията	2		2	11	–
42	Годечъ		1	4	4	Сега сѫ около 30 с.
43	Дебърско			3		–
44	Дупнишко			1		–
45	Котленско				1	–
46	Кула			1		–
47	Ломъ				11	–
48	Луковитско				1	–
49	Орѣховско				1	–
50	Панагюрище			2		Сега сѫ около 30 с.
51	Пиротъ и околията			4		–
52	Пирдопско				1	–
53	Радомирско		1		6	–
54	Разложко с. с. Якоруда и Бѣлица		18	9		Сега сѫ около 40 с.
55	Самоковъ		1			–

56	Софийско		2	1	5	Сега сѫ около 20 с.
57	Троянъ и околията		4	7	4	Сега сѫ около 20 с.
58	Трѣвна				3	–
59	Тръновъ			8	7	Сега сѫ около 27 с.
60	Цариброд				23	Сега сѫ около 25 с.
61	Щипъ	1				–

Плодородната котловина и рѣдкото население сѫ причина Фердинандъ непосрѣдствено следъ Освобождението да приюти жители отъ най-различни краища на страната ни, а следъ дветѣ злополучни за българския народъ войни, голѣма часть отъ бѣжанцитѣ (Западни покрайнини, Македония и др.), които властьта отъ другитѣ държави, подгонила.

Много и най-различни сѫ причинитѣ, които сѫ накарали по-голѣмата часть отъ днешнитѣ жители на Фердинандъ да напустнатъ първоначалнитѣ си жилища и да се заселятъ тукъ. Ще дадемъ кѫса характеристика само на масовитѣ преселвания, били тѣ отъ Фердинандско, Берковско или отъ други краища на страната ни (табл. V.).

I. Най-раншно масово преселване въ Фердинандъ имаме отъ планинскитѣ селища на Фердинандска околия –Бѣли-мелъ и Митровци, както и отъ Кошарникъ, Горно-Цѣровене и др.

Непосрѣдствено следъ Освобождението (1881 г.) повече отъ 20 семейства отъ горнитѣ села сѫ се преселили въ Фердинандъ. Бѣлимелчани както и митровчани познавали голѣмото плодородие въ Фердинандъ още преди Освобождението. Тѣ идвали тукъ да работятъ турскитѣ имоти подъ наемъ, бѣлимелчани отначало се заселили въ една махала въ горни край на града, но впоследствие се пръснали изъ цѣлия градъ. Причинитѣ да се изселятъ бѣлимелчани.и митровчани отъ роднитѣ си мѣста сѫ , че нивитѣ имъ сѫ били недостатъчни и неплодородни. Въ Фердинандъ митровчани пренесли кожарството, занаятъ, съ който сѫ се занимавали отъ по-рано въ роднитѣ съ мѣста.

II. Второ масово преселничество е било това на жителитѣ отъ с. Якоруда (Разложко).

Презъ 1881 година около 20 семейства отъ е. Якоруда (Разложко) заедно съ жѣни и деца се отправятъ за София. Въ София имало нѣколко семейства отъ Якоруда, преселили се отъ по-рано. Тѣ молили своитѣ съселяни да се заселятъ при тѣхъ, но тѣ не се съгласили. Около 15 семейства отъ тѣхъ се опжтили къмъ Фердинандъ, 4–5 къмъ Видинъ, а 2 къмъ Клисура (Берковско). Въ Фердинандъ якорудчани дошли не случайно. Мнозина отъ тѣхъ познавали този край като продавачи на катранъ въ миналото. Общинската власть въ Фердинандъ (1881 г.) е пЬиютила

якорудчани въ опразднениѣ черкезки кѫщи, оземлило ги безплатно съ по двадесетина декара земя и дала по 200 лв. на всѣко домакинство да си купи волове. Почти всички се заселили въ една махала, но впоследствие се пръснали изъ разни краища на града. Въ първитѣ години отъ заселването си на якорудчани е било много мѫчно за родния край, затова всѣка недѣля се събирали на общи обѣди. Презъ 1905 година въ Фердинандъ се върнали отъ Видинъ и преселилитѣ се тамъ семейства презъ 1881 год. До 1900 год. якорудчани сѫ имали намѣре-ние да се върнатъ обратно, но следъ като си направили кѫщи.и прекупили имоти на евтина цена отъ турското население мислили вече за връщане. Почти всички иматъ роднински връзки съ с. Якоруда и отъ време навреме се спохождатъ. Съ преселването си въ Фердинандъ якорудчани пренесли и новъ помииъкъ въ града– търговия съ катранъ. Въ първитѣ години следъ преселването си почти всички якорудчани продължавали да упражняватъ този поминъкъ, съ който се занимавали въ роднитѣ си мѣста още отъ незапомнени времена. До Балканската война въ Фердинандъ е имало около 20 души, които сѫ се занимавали съ търговия на катранъ, следъ нея сѫ останали 7–8 души, а презъ 1941 година - 2. Катранътъ сѫ прекупували отъ Якоруда и сѫ го пре-продавали въ цѣла България. Въ Фердинандъ на всички преселници отъ Якоруда казватъ на присмѣхъ „катранджии“[1].

Причиннтѣ да се изселятъ якорудчани отъ Якоруда сѫ нѣмотията отъ една страна и страхътъ отъ турскитѣ изстжпления следъ Разложкото въстание, въпрѣки че якорудчани не взели участие въ него*).

III. Най-главна преселническа вълна, която е започнала ведната следъ Освобождението и продължава досега, е отъ гр. Берковица (около 40 семейства) и планинскитѣ села на Берковска и Фердинандска околия (Гаганица, Главановци, Говежда, Копиловци, Лопушна и др, Берковско и Горна-Лука Митровци и др. Фердинандско).

Това население, прекарало робскитѣ години въ недрата на балкана запазило чисти нравитѣ и обичаитѣ си, следъ Освобождението се преселило масово въ Дунавската равнина. Има цѣли села въ Северозападна България, на които жителитѣ произхождатъ изключително отъ планинскитѣ селища. Фердинандъ е далъ подслонъ на голѣма часть отъ планинското население. Причинитѣ да се заселятъ балканджиитѣ въ Фердинандъ сѫ най-вече недостигъ на работна земя въ роднитѣ имъ мѣста: Горна-Лука, Превала и др. (Фердинандско),

[1] Непосрѣдствено следъ Освобождението на България жителите отъ Разложве околия дигатъ въстание, съ което протестиратъ и искатъ и тѣ да лринадлежатъ къмъ свободна България. Турската власть е потъпкала най-жестоко това въстание

Дива-Слатина (Берковско) и др., мнозина сѫ се преселили съ цель да дадатъ по-голѣмо образование да децата си и пр. Мнозина отъ горнитѣ преселници съ идването си въ Фердинандъ сѫ донесли съ себе си и занаята, съ който сѫ се занимавали въ по-раншнитѣ си мѣстожителства– лопушанци– бояджийство и бъчварство, копиловчани и чипровчани–килимарство, берковчани–търговия и занаятчийство и пр.

IV. Преселиицитѣ отъ близкитѣ на Фердинандъ села (Кошарникъ, Мала-Кутловица, Долна-Вереница и др.) сѫ се преселили ней-много презъ периода 1378-1900 год. Мнозина отъ тѣхъ сѫ дошли тукъ като слуги още отъ турското робство, чираци, прислужници въ разнитѣ учреждения и пр., а впоследствие се преселватъ и семействата имъ.

V. Преселницитѣ отъ Враца и нѣкои села отъ Врачанско, които въ Фердинандъ иматъ доста голѣма колония, сѫ се преселили, въ Фердинандъ най-много следъ Свѣтовната война. Тѣ познаватъ Фердинандъ благодарение- на близостьта си до него. Повечето сѫ чиновници и търговци.

VI. Друга преселническа Вълна е тая на царибродчани. Следъ Свѣтовната война, когато се прокара несправедливата югославянска граница, която остави маса люде извънъ пре-дѣлитѣ на България, по-буднитѣ отъ тѣхъ които не можеха да понасятъ чуждото иго, се преселиха „доброволно" въ вѫтрешностьта на България. Повече отъ 20 семейства отъ Цариброд и отъ околнитѣ му села се заселиха въ Фердинандъ (1919 год.). Почти всички издигнаха хубави кѫщи. Занимаватъ се съ земедѣлие, кожарство и търговия. Царибродчани познавали голѣмото плодородие и евтиния животъ въ Фердинандъ отъ по-рано. Тукъ тѣ идвали на пазаръ.

VII. Преселницитѣ отъ Македония (подъ бивша гръцка или югославянска власть) сѫ се преселили повече въ периода 1900– 1917 година. Тѣ сѫ повече фурнаджии, който занаятъ сѫ упражнявали и въ роднитѣ си мѣста. Почти всички фурни въ Фердинандъ сѫ на българи отъ Македония

VIII. Преселницитѣ отъ Трънъ и Трънско сѫ познавали този край отъ по-рано, като майстори-зидари. Всички по-хубави сгради въ Северозападна България сѫ построени отъ тѣхъ.

IX. Презъ 1922 година въ Фердинандъ се преселиха и нѣколко семейства отъ Радомирско. Нѣкой отъ тѣхъ сѫ били тукъ отъ по-рано като чираци-бозаджии, а впоследствие се установили като майстори такива. Повечето отъ тѣхъ се оженили тукъ, а женитѣ довели семействата си. Сега всички преселници, радомирчани въ Фердинандъ сѫ бозаджии и търговци.

X. Преселницитѣ отъ Троянъ и Троянско – преселили.се тукъ въ разни периоди, сѫ познавали Фердинандъ отъ много отдавна, като търговци на грънчарски издѣлия и шапки.

XI. Габровчанитѣ, доста предприемчивъ елементъ, сѫ се преселили тукъ най-много следъ

Свѣтовната. война. Тѣ сѫ познавали цѣла Северозападна България като търговци. Занимаватъ се повече съ търговия и табачество.

XII. Ломчани сѫ се преселили тукъ следъ войнитѣ катс занаятчии. Тѣ сѫ поставили начало на машинната техника въ Фердинандъ.

XII. Преселницитѣ отъ Годечъ и Годечко сѫ се преселили тукъ като земедѣлци.

XIII.Преселницитѣ отъ Софийско се заселили повече следъ Свѣтовната война, Занимаватъ сесъ земедѣлие, скотовъдство и др. поминъци.

Освенъ посоченитѣ въ табл. V. въ Фердинандъ сѫ дошли презъ разни периоди още десетки семейства отъ най-разяични села и градове на Царството, на които нѣма да се спираме. Причинитѣ за тѣхното преселване сѫ различни, призетили, дошли като чиновници и занаятчии, като адвокати, лѣкари; учители, подофицери въ войсковитѣ части и пр. Тѣзи преселници произхождатъ отъ различни краища на България: Еленско, Карловско, Русенско, Свищовско и др.

Въ Фердинандъ сѫ се заселили и нѣколко семейства Отъ други държави: бивша Югославия, Гърция, Унгария и пр. Причинитѣ за заселването имъ сѫ различни. Има и една категория преселници въ Фердинандъ, които сѫ обикаляли нѣколко, градове или села изъ Царството, живѣли тамъ по нѣколко години и следъ това се преселили въ Фердинандъ.

Връзкитѣ на пресеяницитѣ въ Фердинандъ съ тѣхнитѣ родни мѣста сѫ различни. Митровчани, превалчани и др. иматъ по нѣкое бранище или парче нива въ роднитѣ си села, които отъ време навреме спохождатъ. На преселницитѣ отъ Горна Лука, Бѣли-мелъ и др. стоятъ само скромнитѣ кѫщурки, отъ които получаватъ малки доходи, или сѫ ги дали за използуване на свои близки безплатно. Преселницитѣ отъ Живовци, Горно-Цѣровене и др. сѫ задържали половината отъ имотитѣ си въ роднитѣ си мѣста. Малокутловчани и кошарничани си работятъ имотитѣ, тъй като последнутѣ сѫ много близко до града. Якорудчани, габровчани, троянчани и др. сѫ скѫсали завинаги връзкитѣ съ роднитѣ си мѣста. Почти всички преселници, които иматъ роднини въ близкитѣ селища на Фердинандска и Берковска околия, се спохождатъ почти всѣки день отъ своитѣ роднини.

Преселничеството отъ нѣкои села (Чипровци, Бѣли-мелъ и др.) е спрѣло. Чипровчани, напримѣръ, мислятъ, че който отъ селото имъ се пресели, ще се затрие. Повечето жители отъ планинскитѣ селища смѣтатъ, че на село „по-близко до природата" си живѣятъ по-добре и по-спокойно.

Т А Б Л И Ц А VI.
за роденитѣ въ и вънъ отъ Фердинандъ презъ разнитѣ преброявания

Години на преброяване	Родени въ България			Родени другаде			Всичко родени въ Фердинандъ
	Родени въ града	Родени въ околията и окръга	Родени на друго мѣсто въ България	Родени въ Македония	Родени въ Западнитѣ покрайнини	Родени въ чужбина	
31 XII 1880	810[1]	–	–	53[2]	–	15	68
31 XII 1887	948	432	132	36[3]	–	59	659
31 XII 1892	860	659	136	77[3]	–	41	913
31 XII 1900	1370	762	338	117[2]	–	41	1258
31 XII 1905	1701	921	363	139[2]	–	61	1484
31 XII 1910	1899	1003	573	147[2]	–	78	1801
31 XII 1920	2382	1246	655	108	106	100	2215
31 XII 1926	2584	1772	776	115	185	114	2963
31 XII 1934	2909	–	–	71	124	85	3050

Отъ приложената табл. 6 за роденитѣ въвъ и вънъ отъ Фердинандъ се вижда, че само при първото преброяване броятъ на роденитѣ въ Фердинандъ е сравнително много по-голѣмъ от отъ онези родени извънъ него. Презъ останалите преброявания броятъ на роденитѣ въ Фервинандъ е почти колкото броя на роденитѣ извънъ него. Нѣщо повече, презъ третото (1892 г.) осмото (1926 г.) и деветото преброяване броятъ на роденитѣ извънъ Фердинандъ е много по-голѣмъ отъ броя на роденитѣ въ Фердинандъ. Това говори за масово преселническо движение почти презъ всички години следъ Освобождението, особено следъ Свѣтовната война Този потокъ отъ преселници не е спиралъ дори презъ последнитѣ нѣколко години.

[1] Общо родени въ България
[2] Обѫо родени въ Македония и Тракия
[3] Общо родени въ Турция

Т А Б Л И Ц А VII.
за действителното нарастване на населението въ градъ Фердинандъ

Години	1880 - 1887	1887 - 1892	1892 - 4900	1905 - 1905	1905 - 1910	1910 - 1920	1920 - 1926	1880 - 1926
Абсолютно число	729,00	1 166	855,00	557,00	515,00	897,00	950,00	4669,00
На 100 души	83,03	10,33	48,22	21,20	16,17	24,24	20,67	531,78
Срѣдно г. на 100 д	11,72	2,07	6,03	4,24	3,23	2,45	3,42	4,74
Среденъ год. прирастъ на 1000 д. въ България	1,30	1,00	1,60	1,50	1,50	1,20	2,10	1,40

Отъ приложената табл. VI. за роденитѣ въвъ и вънъ отъ Фердинандъ се вижда, че само при първото преброяване броятъ на роденитѣ въ Фердинандъ е сравнително много по-голѣмъ отъ онѣзи родени извънъ него. Презъ останалитѣ преброявания брпятъ на роденитѣ въ Фердинандъ е почти колкото броя на роденитѣ извънъ него. Нѣщо повече, презъ третото (1892), осмото (1926) и деветото (1934) преброяване броятъ на роденитѣ извънъ Фердинандъ е много по-големъ от броя на роденитѣ въ Фердинандъ. Това говори за масово преселническо движение почти презъ всички години следъ Освобождението, особено следъ Свѣтовната война. Този потокъ отъ перселници не е спиралъ дои презъ последните нѣколко години. Тукъ приложената таблица (VII.) ни показва голѣмото и бързо увеличение на населението въ Фердинандъ,

Увеличението на населението не е вървѣло равномѣрно. Най-голѣмъ прирастъ имаме презъ седемгодишния периодъ -1880–1887 г.–83,03%–11,72% годишно, после отъ 1892 г. 1900 г.–48,22 % за осемь години–6,03 % годишно. При чината за голѣмия прирастъ презъ тѣзи периоди се дължи изключително на масово заселване на преселници отъ разни краища на България. Най-

малъкъ прирастъ е показалъ периода 1926–1934 год 7,43 % за осемгодишенъ периодъ 0,93 % годишно, което показва, че за известно време преселванията намаляватъ. Следъ 1934 година имаме наново голѣми преселвания, ако и частични. За този периодъ нѣмаме точна статистика, но факта, че презъ петгодишния периодъ 1935 – 1939 год. въ Фердинандъ се построиха около 176 кѫщи, и то изключително на преселници отъ другаде говори за голѣмо преселване и следъ 1934 година. Съ тези статистически данни дадохме картината на действителното увеличение на населението, вследствие преселване, изселване, смърть и др., установени при разнитѣ преброявания. Сега ще дадемъ данни зз естественото нарастване на Фердинандъ т. е, каква е раждаемостта и смъртностьта и разликата въ плюсъ или минусъ между тѣхъ.

Презъ 1900 год. въ Фердинандъ имаме 123 раждания - 46,80‰, 117 умираия—44,5 ‰; за женитбитѣ нѣмаме данни; естественото нараствне на населението е 2,3 ‰.

Ако сравнимъ тѣзи числа съ сѫ щитѣ отъ 1934 година когато Фердинандъ еималъ двойно повече Население то раждаемостьта (119) не достига цифрата отъ 1900 год, Презъ 1920 година имаме. 168 раждания–36,5 ‰, 34 умирания –7,4 ‰ и 34 женитби–7,4 ‰ естествено нарастване на населението–29,1 ‰. Следъ 1920 година картината се промѣня въ смисълъ, че раждаемостьта намалява още повече. Презъ единъ периодъ отъ единадесеть години (1926 – 1936 год.) въ Фердинандъ имаме 1465 раждания 225 ‰ раждаемость и 810 умирания, 12,5 ‰ смъртность; естественията прирастъ е 10,0 ‰.

Намалението на раждаемостьта и на естествения прирастъ ставатъ още по-ясни, като се направи сравнение по периоди отъ по петь години. Презъ първитѣ петь години (1926 – 1930) имаме 24,8 ‰ раждаемость, 14,0 ‰ смъртность-естественъ прирастъ, 10,8‰, презъ вторитѣ петь години (1931 - 1935) имаме 21,7 ‰ раждаемость, 11,3‰ смъртность, естественъ прирастъ, 10.4‰, а.презъ 1936 год раждаемостьта спада на 17,6‰, а смъртностьта си остава почти сѫщата–11,2 ‰, естественъ прирастъ–6,5‰.

Т А Б Л И Ц А VIII

за раждаемостьта и смърностьта на населениетъ въ Фердинандъ, сравнени съ тия на цѣла България за периода 1926 - 1930 год.

	Години	1926	1927	1928	1929	1930
Раждания	Фердинандъ	29,0	23,4	25,0	22,4	22,2
	България	37,4	33,3	32,8	30,1	30,6
Смъртность	Фердинандъ	11,3	16,8	14,0	14,7	13,0
	България	17,2	20,4	17,5	17,8	15,9
Прирастъ	Фердинандъ	17,7	16,6	11,0	7,7	9,2
	България	20,2	12,9	15,3	12,3	14,7

ТАБЛИЦА IX.

за броя на жителитѣ по полъ и говоримъ езикъ презъ разнитѣ преброявания

Налично население			Говоримъ матеренъ езикъ															
			Български				Турски			Цигански			Еврейски			Други		
	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко
1880	484	394	878	298	215	513	144	134	278				7	9	16	35	36	71
1887	902	705	1607	556	459	1015	122	93	215	96	86	182	119	60	179	9	7	16
1892	990	783	1773	686	506	1192	117	95	212	99	109	208	66	59	125	22	14	36
1900	1395	1233	2628	1025	884	1909	124	100	224	144	154	298	80	87	167	22	8	30
1905	1687	1498	3185	1295	1108	2403	124	99	223	15	170	185	90	97	187	28	24	52
1910	1938	1762	3700	1539	1354	2893	115	95	210	157	182	339	79	98	177	48	33	81
1920	2374	2223	4597	1935	1765	3700	118	100	218	173	186	359	109	141	250	39	31	70
1926	2819	2728	5547	2340	2214	4554	119	139	258	231	245	476	81	99	180	48	31	79
1934	3079	2880	5959	2611	2410	5021	120	125	245	314	306	620	25	28	53	9	11	20

Отъ таблица 8 се вижда, че докато раждаемосьта на България за 1926 год. е била 37.4 ‰ тя е само 29.0‰ за Фердинандъ. Презъ 1930 год. раждаемосьта съ България намалява оть 37.4 ‰ на 30.6 ‰ за България на 24.9 ‰ за Фердинандъ. За сѫщата година есгественията прирастъ за България оть 22.2 ‰ за 1926 година спада на 14.7 ‰ за 1930 год. а тоя на Фердинандъ отъ 17.7 ‰ на 9.2 ‰ —- едно намаление почти двойно (27-98. стр.). Както въ цѣла България, така и въ Фердинандъ. раждаемостьта стремглаво намалява, докато смъртностьта почти не спада, въпрѣки голѣмитѣ грижи на санитарнитѣ власти и, многото други мероприятия, прокаранивъ полза на населението.

Въ заключение може да се каже, че ако и раждаемостьта вь Фердинандъ да намалява, населението му отъ първото (1880 г.) до предпоследното (1926 година) преброяване е нарасло съ 531.78 % . Той стои на трето мѣсто въ България по увеличение на населението си следъ Перникъ (1097.27 %) и София (92.30 %). Отъ първото (1880 г.) до предпоследното (1926 род.) преброяване той е увеличилъ населението си седемь пѫти, докато съседниятъ градъ Берковица нито единъ пѫть, Враца единъ пѫть и половина, а Ломъ както и България два пѫти (34-203, 204, 205. стр.).

ТАБЛИЦА X.

за броя на жителитѣ, сградитѣ, домакинствата и грамотностьта на населението презъ разнитѣ преброявания

Година на преброяване	Население			Брой на жилищнитѣ сгради	Брой на домакинствата	По колко души въ домъ	Грамотни	%	Неграмотни	%
	мъже	жени	всичко							
1880	484	394	878	—	204	4,3	—	—	—	—
1887	902	705	1607		364	4,4	146	9,09%	1461	90,91%
1992	990	783	1773	347	405	4,4	—	—	—	—
1900	1395	1322	2717	513	586	4,6	748	27,53%	1969	72,47%
1905	1687	1498	3185	897	695	4,6	1223	38,40%	1962	61,60%
1910	1938	1762	3700	903	880	4,2	1753	47,38%	1947	52,62%
1920	2374	2223	4597	1017	1111	4,1	2808	61,08%	1789	38,92%
1926	2819	2728	5547	1547	1613	3,4	3262	58,81%	2285	41,19%
1934	3076	2880	5956	—	1662	3,6	3770	63,30%	2186	36,70%

Полъ. Отъ приложената табл. IX. стр. 65. се вижда, че числото на мѫжетѣ надвишава това на женитѣ презъ всички преброявания. На 1000 мѫже се падатъ 876 жени, въ Бьлгария на 1000–973 жени. Причинитѣ за сравнително по-голѣмия брой на мѫжетѣ отъ женитѣ се крие въ това, че тукъ има достатъчно поминъкъ, и мѫжетѣ почти не емигриратъ; после тукъ, идватъ много мѫже отѣ съседнитѣ села или отъ по-далечни такива като занаятчии, чиновници и пр, а семействата имъ твидватъ по-късно или не идватъ.

При българското население на 1000 мѫже се падатъ 888 жени.

При турцитѣ броятъ на мѫжетѣ презъ всички преброявания (съ изключение на 1926 и 1934 г.) надвишава този на женитѣ. На 1-000 мѫже се пададъ 888 жени, колкото при българското насепение–случайно явление, тъй като за.всички турци въ България това отношение е на 1000 мѫже 943 жени.

При циганитѣ имаме съвсемъ друго положение; броятъ на женитѣ презъ всички преброявания (съ изключение на 1887 и 1934 г.) надвишава броя на мѫжетѣ. На 1000 мѫже при тѣхъ имаме 1053 жени. Причината за по-тголѣмия брой на женитѣ въ циганското население се крие до известна степень въ това, че голѣмъ брой цигани се женятъ за циганки отъ другаде.

При евреитѣ имаме следното отношение: броятъ на женитѣ презъ всички преброявания (съ изключение на 1887 и 1892 г,) надвишава броя на мѫжетѣ. На 1000 мѫже се падатъ 1034 жени, приблизително колкото у циганитѣ (въ България на 1000 мѫже евреи–1043 жени 1926 г.). Характерно е преброяването презъ 1887 год., при което намираме двойно повече мѫже отъ жени. По-голѣмиятъ брой на мѫжетѣ презъ това преброяване се обяснява съ това, че непосрѣдствено Освобождението, тукъ дойдоха много мѫже - евреи-търговци безъ женитѣ си.

Народности. Населението на Фердинандъ по народность, изчислено възъ основа на матерния езикъ, е хетерогенно - таб. IX. Тукъ живѣятъ българи, турци, цигани, евреи и др.

Броятъ на българитѣ се е значително увеличилъ. Презъ първото преброяване (1880 г.) тѣ сѫ били 513 души–58,43 % отъ цѣлото население, а презъ последното (1934 год.) 5021 - 84,26 %

Докато въ другитѣ градове на България оррятъна турцитѣ намалява, въ Фердинандъ той се е слабо увеличилъ–отъ 215 души (1887 г.) на 245 (1934 г.). Отъ Фердинандъ се изселватъ малко турци. Много отъ изселилитѣ се турски семейства се връщатъ отново въграда.

Броятъ на циганитѣ се е увеличилъ бързо. Презъ второто преброяване (презъ първото

преброяване сѫ броени заедно съ турцитѣ), статистиката ги намира –112 д.–11,33 % отъ цѣлото население, а презъ последното (1934 г.) –620 д.| – 10,40 %. Тѣ представляватъ голѣмо социално зло за града, тъй като тукъ се заселватъ предимно бедни цигани, които лежатъ на плещитѣ на градската община.

Броятъ на евреитѣ–16 д. - 1,8 % отъ цѣлото население презъ първото преброявани (1880 г.) се е доста увеличилъ–179 д.–11.1% презъ второто преброяване (1887 г.; и 250 д.–5.43 % презъ седмото преброяване (1920 год.). При предпоследното преброяване (1926 год.) броятъ имъ значително намалява–150 д.–3.24 %, а презъ 1934 год. статистиката ги намира 53 д.–0.89 °/0 отъ цѣлото население. Причината за голѣмото увеличение на евреитѣ до 1926 година е масовото имъ заселване тукъ непосрѣдсвено следъ Освобождението, като търговски елементъ, а бързото имъ намаляване презъ последнитѣ години се дължи на изселване, поради събитията», които настанаха тукъ презъ 1923 г., стопанския застой на града непосрѣдствено следъ войнитѣ, а главно, че голѣма часть отъ българитѣ се занимаватъ съ търговия и постепенно измѣстватъ търговцитѣ-евреи.

Броятъ на останалитѣ народностни представители: руси, аракачани, арменци, сърби и др. се е ту увеличаaалъ, ту намалявалъ. Последното преброяване намира само 20 души отъ други народности.

Домакинства. Съ увеличение на населениито се увеличава и броятъ на домакинствата (т. X. стр. 68). Той се е увеличилъ съразмерно броя на населението–осемь пѫти. Презъ 1934 г. имаме 1662 домакинста - 245 (14.85 *%*) съ1 членъ, 280 (16.85 %) съ 2, 284 (17.09 % *)* съ 3; 318 (19.13 %) съ 4; 244 (14.68 %) съ 5:; 159 (9.58 % съ 6.78 (4.69 %)съ 7, 33 (1.99 %) съ 8, 14 съ 9; 5 съ 10; 1 съ 11 и 1 съ повече отъ 11 (колективно домакинство).

Срѣдно на домакинство.се падатъ по 3.6 души, близу до онова на България за градскитѣ домакинства – 4 души. Голѣмиятъ брой на едночленнитѣ домакинства- 14.74 %, България–7 % (1926 г.) се дължи на многото чиновници и занаятчии, които образуватъ самостоятелни домакинства. Броятъ на едночленнитѣ домакинства е почти равенъ на броя на петочленнитѣ. Въ Фердинандъпреобладаватъ четиричленнитѣ домакинства. Домакинства сь членове отъ 1 –5 души сѫ 1371–82.49 %. Тукъ нѣмаме (съ изключение на 1 домакинство) многочленни домакинства, останали отъ старитѣ славянски задруги, както това е другаде въ България.

Грамотность. Отъ Освобождението до Балканската воина грамотностъта на населението въ Фердинандъ е била сравнително слаба. Броятъ на грамотнитѣ люде презъ всички преброявания (табл. X.) до 1910 г. е билъ по-малъкъ отъ неграмотнитѣ: 10 °/о- - 1887 год., 28 % - 1900 год., 38 % - 1905 год. и

48 % 1910 година. Следъ войнитѣ процентътъ на грамотнитѣ се значително увеличава – 61 % – 1920 година, 59 % - 1926 год. За сѫщата година безъ децата до 6 годишна възрасть въ България 59,60 %.

Споредъ преброяването отъ 1934 година имаме 2221 - 83% грамотни мѫже отъ мѫжкото население, отъ 6 години нагоре и 1549-63% грамотни жени отъ женското население, отъ 6 годени нагоре. Поголѣмата грамотность у мѫжкото население е общо явление въ цѣла България, а специално за Фердиандъ се обяснява съ това, че тукъ им голѣмъ брой учители и чиновници въ различнитѣ държавни и частни учреждения, и всѣко семейсгво безъ разлика на народность и вѣра, се стреми да му сѫ грамотни преди всичко момчета, а освенъ това преселенитѣ мѫже сѫ повече грамотни и предприемчиви люде. По-малката грамотность въ женското население се дължи на факта, че почти всички циганки сѫ неграмотни, а и отъ преселилитЬ се тукъ има много жени неграмотни.

Най-голѣма е грамотностьта у българското население, най-малка у циганското. Общо грамотностьта на населението надъ 6 години нагоре е 73 % –1934 год.

Прави впечатление, че въ Фердинандъ грамотностьта презъ последнитѣ години е нарастнала. Броятъ на завършилитѣ срѣдно и висше образование е много увеличенъ въ сравнение съ 1934 год. Това се дължи на търговската гимназия, която сѫ ществува въ града и близостьта на Берковица и Враца, въ които има гимназии. Съ откриване на пълна гимназия презъ 1943-44 уч. год. образованието въ Фердинандъ и околията ще се повиши чувствително.

Вѣра. По вѣроизповѣдание населението на Фердинандъ споредъ преброяването отъ 1934 г. се разпредѣля както следва: 4,972 д. (2587 м- и 2385 ж.)–83.5 % източно-православни, 852 д. (425 м. и 427 ж.)–14.3 % – мохамедани, 109 д. (51 м. и 58 ж.) 1.8% израилтяни[1] и 26 д. 0.4 % отъ други вѣроизповѣдания (24 д. протестанти и 2 арменогригориянци).

Източно-православни еж българитѣ, руситѣ и часть отъ циганитѣ. Мохамедани – циганитѣ и турцитѣ, израилтяни – евреитѣ, арменогригориянцн–арменцитѣи протестанти–малко българи и цигани.[2]

Поданство. Почти цѣлото население е отъ българско поданство–5938 д-–99*6 % ;само 21 д. - 0*4 % сѫ отъ чужди поданства (4 турско, 15 нансеново и 2 бивше югославянско).

[1] Въ броя на израилтянитѣ има грѣшра^тъй като презъ 1934 год» тѣ еж 53, а се даватъ 109 д. израилтяни, а знаемъ, че други народяости израилтяни въ Фердинандъ нѣма.

[2] Отъ преброяването на населението въ Фердинандъ презъ 1934 г. досега по отношение на вѣроизповѣданието сѫ станали известни промѣни, Броятъ на източяо-оравославнитѣ се е увеличнлъ за смѣтка на мохамеданитѣ.

ТАБЛИЦА XI.
за възрастния и половъ съставъ на населението съ Фердинандъ на 31.XII. 1934 година.

0-9		10-19		20-29		30-39		40-49		50-59		60-69		70-79		80-89		90-99		100-110	
м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.
590	582	593	526	551	467	461	476	351	347	262	222	148	149	39	78	23	28	9	5	1	0
1172		1119		1018		937		698		484		297		117		51		14		1	

Възрастенъ съставъ. Отъ т. XI за възрастния съставъ на населението забелязваме следното; най-голѣмъ брой–1172 д. (19,66 °/о) сѫ деца до 9 годишна възрасть, 1119 д. (18,87 %) младежи и юноши и пр. При децата до 9 годишна възрасть имаме много умирания, въпрѣки старанията й грижитѣ, които полага медицинската власть. Въ Фердинандъ има много старци и бабички, расли въ балканскитѣ села добре запазени „здрави и читави“ както казватъ обикновено старитѣ люде,

IV. Народно стопанство

I. Земедѣлие

Главень поминъкъ на населението въ Фердинандъ още отъ незапомнени времена е било земедѣлието. Преди Освобождението то е било екстензивно. По-голѣмата часть отъ земята се е използувала за пасища. Оцѣлѣлитѣ следъ Освобождението гори, западно отъ Ташли баиръ, се изсѣкоха, а обширнитѣ пасища, северно отъ града, по които нѣкога па-сѣше много добитъкъ, се разораха и преобърнаха въ тлъсти и плодородни лѫки; така обрабсдаемата площь на Фердинандъ се значително увеличи. Земедѣлието въ Фердинандъ презъ последнитѣ години се превръща все повече въ градско земедѣлие- засаждатъ се повече лозя, изкуствени ливади и пр. До Освобождението цѣлата обработваема и необработваема площь въ Фердинандъ е била владѣние на турцитѣ. Земитѣ еж били съсрѣдоточени въ турски бегове. Българитѣ не сѫ притежавали нито педя земя. Тѣ еж обработвали турскитѣ имоти на изполица или срещу надница. Следъ Освобождението по-голѣмата часть отъ земитѣ минаватъ въ ржцетѣ на българското

население.

Разпредѣление на земята. Табл. XII. стр.72. ни дава ясна представа, за разлредѣлението на земята между отдѣлнитѣ домакинства, както и голѣмината на отдѣлнитѣ владѣния.

ТАБЛИЦА XII.
за разпредѣление на земята по голѣмина на владѣнията
презъ 1934 година.

Група стопанства ио размѣ ръ на стопанисваната земя	Всичко стопанств а брой	Проценти	Стопанисвана земя общо декари
Отъ 1-10 дек.	336	50,8	1329,5
10- 20	121	19,7	1745,4
20- 30	69	10,3	1675,8
30- 40	55	8,2	1902,4
40- 50	26	3,8	1127,6
50- 60	17	2,4	922,0
60- 70 .	11	1,5	707,1
70- 80	9	1,3	649,8
80- 90	3	0,4	252,0
90-100	—	—	—
100-150	5	0,7	609,9
150-200	2	0,3	314,0
200-300	1	0,1	296,0
300-400	3	4,0	996,0
400-500	-—	—.	—
500 и повече	1	0,1	1052,0
	659		**13579,5**

Въ Фердинандъ преобладаватъ дребнитѣ стопанства -457 стопанства–70.5% съ земя отъ 1–20 декара. Голѣмъ брой отъ тѣхъ сѫ на чиновници и служащи, които притежаватъ само по 1–2 декара

лозя. Следъ тѣхъ сѫ малкитѣ стопанства – 190 – 27.9 % съ земя отъ 20-100 декара, после срѣднитѣ-8–11 % съ земя отъ 100–300 декара и 4 стопанства–0,5 % голѣми надъ 300 декара, най-голѣмото стопанство отъ 1052 декара е на Сапунджиевъ. Неговитѣ имоти сѫ събрани североизточно отъ града – около мелницата му. Общо за Царството това отношение е следното: дребнитѣ стопанства съставятъ– 45.5-%, малкитѣ–41.4 %. срѣднитѣ–11.9 % и голѣмитѣ–1.7 %. Повече отъ половината домакинства (140 цигански) 27 еврейски, значителенъ брои чиновнишки и др.) въ града не притежаватъ земя.

Обработваемата площь презъ 1934 год. е била 13579.5 дек. срѣдно на домакинство, само които притежаватъ имоти, само които притежаватъ имоти се пада 20.60 дек.; срѣдно на домакинство, независимо отъ това дали притежаватъ имоти или не се пада по 8 дек. Значителна часть отъ Фердинандского землище е владение на стопани отъ планинскитѣ села: Митровци, Превала, Горна-Лука и др. (Фердинандско) и Копиловци, Меляне, Еловица и др. (Берковско). Мнозина фердинандчани притежаватъ имоти въ земищата на съседнитѣ села (Кошарникъ, Мале Кутловица и др.) Въ Фердинандъ преобладава дребната по-земелна собственсть.

Земедѣлски инвентарь. Преди Освобождението, както и дълго време следъ него, дори до Свѣтовната война, земята въ Фердинандъ се е обработвала по първобитенъ начинъ. Преобладавало е обикновеното рало. До 1920 г. статистиката не намира земедѣлски машини и орѫдия, а следъ това въ Фердинандъ се въвеждатъ следнитѣ машини и орѫдия: плугове–139 (1926 г), за смѣтка на тѣхъ оралата постепенно намаляватъ отъ 81 (1900 год.) на 10 (1926 год.), трактори-1 (1934 год.), окопавачки –13 (1934 год.), брани – 32 (1926 год.), валяци – 3 (1926 год.), рѣдосѣялки – 4 (1934 год,), косачки и сѣносьбирачки имаме по 1 (1934 год.), жетварки–3 (1926 год.), вършачки –5 (1934 год.), триони – 7 (1926 г.), кукурузороначки – 16 (1926 год.), пръскачки за лозя–104 презъ 1926 г. и 178 –1934 год.; голѣмото увеличение на пръскачкитѣ говори за масовото засаждане на лозя. Късното въвеждане на земедѣлски машини и орѫдия, показва, че въ Фердинандъ, ако и земедѣлски центъръ, модерното обрабстване на земята почва едва след Свѣтовната война.

Плодородието на почвитѣ въ Фердинандъ е голѣмо. То се дължи освенъ на почвени условия и на вегетационния валеж т. е. това валежно количество което пада въ интервала 1 априлъ – 1 августъ и следователно е отъ рашаващо значение почти за всички растителни култури.

Валежното количество за вегетационния периодъ на страната за десетолѣтието 1920 – 1929 год. е варирало отъ 247.6 до 410.5 литра; срѣдниятъ вегетационенъ валежъ за цѣлата страна е 291.0 литра (10–28., 32. стр.), а Фердинандъ има 322.6 л.

Околноститѣ на града сѫ добре напоени отъ дъждове презъ вегетационния периодъ, ако и общото валежно количество за цѣлата год. да не е голѣмо–558 литра. Нивитѣ въ Фердинандъ се торятъ отъ овцетѣ, които спятъ по тѣхъ на егрекъ, или отъ домашенъ оборски торъ. Изкуствени торове не се употрѣбяватъ. Угаръ въ Фердинандско не се оставя. По-толѣмата часть отъ нивитѣ на фердинандчани се намиратъ непрерѣдствено до града, а и останалитѣ не сѫ много далечъ, за да става нужда презъ работния сезонъ да спятъ тамъ, съ изключение на по-старитѣ, които презъ време на работа не се завръщатъ по нѣколко дни. Най-плодородни мѣстности въ Фердинандския районъ сѫ : Гламата, Жеравица, Луда-бара, Тироветѣ, Мало-поле, Памуковъ върбакъ, Сердарско бранище, Сулемагина ливада и др.

Нивитѣ въ Фердинандъ, които сѫ отъ значение за стопанството (безъ гори, мѣри и пасища) заематъ пространство отъ 10,430 декара (1935 – 1936 год.) Останалата часть отъ градския имотъ – 11,720 декара (градското земище е 22,150 декара) сѫ пасища, пустѣещи земи, шумаци и пр. Отъ обработваемата площь–7,172 дек. – 68.67 % сѫ посѣти съ зърнени храни.

Зърнени храни. Таблица XIII. стр. 74. ще ни даде ясна представа за всички култури.

ТАБЛИЦА XIII.

Земедѣлска статистика за разпредѣлението на обработваемата площь на Фердинандъ споредъ използуването ѝ презъ 1897/9§, 1910, 1931 и 1935/36 год. (Цифритѣ показватъ декари).

Прeброяване	ЗЪРНЕНИ ХРАНИ									Маслодайни и инд. растения	Варива	Зеленчуци	Бостани	Лозя	Фур. растения (изк. ливади)	Ест. ливади	Всичко обр. Площь
	Пшеница	Ръжъ	Смѣсъ	Ечемикъ	Овесъ	Лимецъ	Просо	Царевица	Всичко								
год.																	
1897/98	2151,3	610,9	18,0	549,0	177,0	75,0	43,5	3982,4	7607,1	—	31,3	185,3	413,3	1019,0	—	3306,9	12563,4
1910	3377,5	352,4	—	732,5	170,0	—	3,0	3520,1	8155,5	—	30,0	146,4	123,1	278,4	7,2	1158,5	9899,1
1931	4764,3	103,0	—	209,0	16,0	—	—	4292,4	9384,7	378,4	—	192,8	55,9	653,1	32,3	1082,9	11780,1
1935/36	3786,0	74,0	14,0	27,0	30,0	—	3,0	3238,0	7172,0	851,0	121,0	63,4	88,0	731,0	104,0	1300,0	10430,4

Пшеница. Тя е най-главната култура отъ зърненитѣ храни. Презъ 1897/98 г. съ пшеница сѫ били посѣти 2151.3 дек., 1910 г.–3377-5 дек., а презъ 1931 г. 4,7643 дек.–40m44 % отъ цѣлата обработваема площь и 52.79% от отъ площьта засѣта съ зърнени храни. Следътова намалява на 3786 дек.–36,30 % отть цѣлата обработваема площь и 52.79 % отъ площьта здевта съ зърнени храни (1935-36 г.). Следъ войнитѣ се въведе пшеница № 14, 16 и 159, която е доста доходна. Въ Фердинандския районъ на декаръ се получава срѣдно 100–170 кгр. пщеница. Споредъ изчисленията на агрономитѣ при по-рационално използуване на земята може да се получи на декаръ максимум 250 - 300 кгр. пшеница.

Царевица. Тя е втора важна култура следъ пшеницата Садили сѫ я въ изобилие още преди Освобождението и то де само въ района на Фердинандъ, но въ цѣлата котловина Долината на Огоста, близу до Кутловица, е била украсена съ царевица (36–283. стр.). Засаждането й се е ту увеличавало ту намалявало. 39824 дек.–31.61 % отъ цѣлата обработваема площь (1897/98 г.), 4292 дек.–36.43 % отъ цѣлата обработваема площь и 4573 % отъ площьта засѣта съ зърнени храни (1931 г.). Презъ 1935/36 год. засѣването и намалява на 3238.0 дек.–31.04 % отъ цѣлата обработваема площь и 45.14 % отъ площьта засѣта съ зърнени храни. Употрѣбява се за угояване на свинетѣ и за храна на по-беднитѣ граждани.

Ръжь. Следъ Освобождението се е сѣяла повече, а напоследъкъ засѣването и намалява. Презъ 1897/98 г. 6109 дек. –8.03 % отъ засѣтото пространство съ зърнени храни и 4.86 % отъ цѣлата обработваема площь. 1910 г. 352.4 дек. – 4.31 % отъ засѣтото пространство съ зърнени храни, 1931 г 105.0 дек. и 1935/36 г.–274) дек. Ръжьта се употрѣбява за хлѣбъ и правене на боза.

Ечемикъ. Засѣването му до Балканската война се е увеличавало. 732.5 дек.–7.40 % отъ цѣлата обработваема площь (1910 год.), а презъ 1935/36 година-намаляла на 27 декара. Тъй като ечемикътъ въ Фердинандъ се употрѣбява изключително за зобъ на добитъка, който презъ последнитѣ години намалява, то и засѣването на тази култура намалява.

Овесъ. Засѣтото пространство съ овесъ 177 дек. (1897– 1898 г.) намалява на 30 дек. (1935–1936 г.). Използува се за храна на добитъка и конетѣ.

Другитѣ зърнени храни–лимецъ и просо по-рано сѫ се сѣяли въ ограничено количество, но сега почти не се сѣятъ. Въ заключение може да се каже, че засѣването на зърненитѣ храни до 1931 год. се е увеличавало, а следъ това има малка тенденция на спадане, за смѣтка на индустриалнитѣ растения и лозята.

Оризъ. Освенъ тѣзи зърнени храни, въ района на Фердинандъ, преди Освобождението, се е сѣяло

и оризъ (23–69, 36–283 стр.). По-голѣмата часть отъ площьта, северно отъ града, която се включва между Кошарнишкитѣ хълмове и р. Огоста, е била посѣта съ оризъ. Мѣстностьта „Тироветѣ", подъ града, ще остане вѣченъ споменъ у тукашното население за отглеждането на тази култура. За вирѣнето на ориза, въ района на ердинандъ, е имало отлични условия; грамадно количество течеща вода, благоплриятенъ климатъ, Срѣдна лѣтна температура 20–22° , плодородна почва, почти безплатния трудъ презъ онова време и пр. Площьта засѣта съ оризъ е била около 350 – 400 декара. Оризищата сѫ били притежание на турцитѣ (спахиитѣ). Тѣ си присвоявали правото за сѣнето на оризъ и тѣзи свои права еж отстѫпвали отпосле до животъ на свои приближени–турци. Оризища сѫ били владѣние на нѣколко турци. Алитъ ефенди е ималъ около 100 декара. Работата въ оризищата е започвала презъ месецъ мартъ и се привършвала презъ септември. Орането, посѣването, жетва, вършидба и пр., се е извършвала съ помощьта на българското население отъ околнитѣ на Фердинандъ села: Мала-Кутловица, Баня, Бѣлотинци и пр., и то предимно праздниченъ день, когато своя работа не сѫ работѣли При жетва и вършидба е имало сѫ едневно по 50–60 работника. Последнитѣ сѫ получавали различна надница, отъ 1–3 гроша, споредъ опитностьта и възрастьта имъ. Нѣкои сѫ работили и въ натура: единъ косачъ е получавалъ единъ кгр. оризъ. Вършидбата е ставала обикновено презъ месецъ септември. Оризената слама се употрѣбявала за храна на добитъка, а арпата (неолющения оризъ) сѫ изсушавали и презъ м. мартъ преработвали въ динки (малки воденици за чукане на оризъ). Срѣдното годишно производство на ориза е било отъ 90–100,000 кгр. По-голѣмата часть отъ него сее продавала въ Берковица по 50–60 ст. кгр., малка часть на пазара въ Кутловица, а останалото количество се е консумирало отъ мѣстното население. Сѣнето на ориза е продължавало и следъ Освобождението (1886–1887 г.). Следъ това го изоставили, тъй като площьта засѣвана до тогава съ оризъ, се е раздѣлила между много стопанства, а сѫ що и поради хигиенични съображения.

Маслодайни и индустриални растения. На второ мѣето идватъ маслодайни и индустриални растения. Както въ цѣла България, така и въ Фердинандъ тѣзи култури започватъ да се сѣятъ следъ войнитѣ. Площьта засѣта съ индустриални растения се увеличава отъ 378.4 дек. (1931. год.) на 851 дек. (1935 – 1936 год.). Първо мѣсто отъ тѣхъ заема соята –506 дек. – 59,46 % отъ площьта засѣта съ индустриални растения и 485 % отъ цѣлата обработваема площъ (1935–1936 год.).Тя е засѣта само въ имението на Сапунджиевъ. На второ мѣсто следва слънчогледа–341 дек.–40,07 % отъ площьта засѣта съ индустриални растения (1935–1936 год). Памукътъ заема малка ллощь, но засѣването му ще се увеличи, тъй като фабриката

на братя Рапонски на гара Мърчево (Фердинандско) ще поглъща грамадни количества памукъ и ще улеснява производителитѣ въ изпридане произведения отъ тѣхъ памук срещу уемъ.

Варивата–121 декара (1935–1936 год.) най-вече фасул и картофи – сѫ слабо застѫпени.

Съ зеленчуци (лукъ, пиперъ, зеле и пр.) е посаден малка площь–1928 декара (1931 год.), а презъ 1935-1936 г –63.4 дек. Презъ последнитѣ години (1937–1943) съ зеленчуци - лукъ, зеле и др. е посадено по-голѣмо пространство и то изключително отъ горноорѫховчани.

Всѣка година месецъ февруаий, въ Фердинандъ идватъ градинари (1937 г. - 20 души) отъ горноорѣховскитѣ села. Тѣзи градинари снабдяватъ съ зеленчуци Фердинандския пазаръ презъ цѣлата година. Такива градинари има и въ други села на околията: Баня, Бѣлотинци, Громшинъ и др. Продажбата, на зеленчуци почва отъ ранна пролѣть и свършва късна есень-Архангеловдень. Горноорѣховскнтѣ градинари продаватъ зеленчуци не само на пазара въ Фердинандъ, но и въ околнитѣ села - Чипровци, Бѣли-мелъ и др., гдето липсватъ такива, както и на пазара въ Берковица. Въ селата, освенъ съ пари, градинаритѣ продаватъ и въ натура-срешу зърнени храни. Цената на зеленчуцитѣ презъ 1939 год. бѣше следната: зеле 3-4 лв. чифта, пиперъ 2–3 лв. кгр., домати–1.50–2 лв. кгр. и пр.. Преди и непосрѣдствено следъ Свѣтовната война горно-орѣховчани сѫ се завръщали съ голѣми печалби,- но презъ последнитѣ години кризата се е отразила и върху тѣхъ.

По-рано засаждането на бостани е било голѣмо-413.8 декара (1897–1898 год.), но презъ последнитѣ години е слабо -– 88 декара (1935 – 1936 година.) Дини на Фердинандския пазаръ се доставятъ отъ селата: Вълкова-Слатина, Безденица, Вирове, Студено-буче и др. (Фердинандско), както и отъ Ломско и Видинско, и то. на доста износна цена.

Лозарство. Лозарството е било познато въ Фердинандъ още оть преди Рождество Христово. Фактътъ, че нѣкои отъ многобройните римски паметници, намѣрени въ Фердинандъ и околностьта му, сѫ били украсявани съ лоза, говоря, че тя е била обично растение още въ римско време; вѣроятно винарството въ областьта на Фердинандъ е било вече познато. Преди Освобождението лозарството въ Фердинандъ и околнитѣ села е било доста развито. Това се вижда и по многото наименования на мѣстности „Старото лозе" Дългото лозе, както и от многото останки отъ стари лози въ диворасящо състояние по междитѣ на нивитѣ. Преди Освобождението лозята сѫ се просторали на западъ отъ Фердинандъ чакъ до Вереницкото бърдо. Джалилъ - турчинъ-чифликчия е притежавалъ 40-50 декара лози и е пълнилъ 15-20 бъчви съ вино. Следъ Освобождението лозарството въ Фердинандъ е заемало голѣма площъ. Презъ 1897-1898 год. въ статистиката намираме 1019

декара - 8,11% от цѣлата обработваема площъ; впоследствие запада поради появяването на филоксерата - 278.4 декара (1910 г.), а презъ последнитѣ години се наново повдига 731 декара - 7.01 % отъ обработваемата площъ (1935-10936 год.). Последните 3-4 години се посадиха много лозя отъ ферднинандчани въ района на село Кошарникъ. Гроздето се употребява повече за вино. Въ Фердинандъ се получава годишно отъ 300-400,000 кгр. вино (938 г. -307,114 кгр.). Това вино, обаче, не е получено само отъ Фердинандскитѣ лозя, тъй като много кръчмари купуватъ гозде за вино и отъ съседнитѣ села, най-вече отъ Гаганица, Горно-Цѣровене и др.

Овощарството въ Фердииандския раионъ е добре застѫпено. Изъ лозята се намиратъ много овощни дървета: ябълки, круши череши, праскови и пр. Въ чертата на града има не -по-малко отъ 3,000 овощни дървета, които поради изкуственото напояване, даватъ добъръ плодъ. По течението на Огоста, въ мѣстноститѣ Луда-бара и Семчинъ долъ се намиратъ много орѣхови дървета.

Сѣнето на фуражнитѣ растения особено люцерната – (91 дек, 1935–1936 год.) се засилва. Следъ 1936 год, площьта засѣта съ фуражни растения е значително увеличена.

Отъ 1939 година фердинандчани, подобно на берковчани почнаха да садятъ и ягоди, но поради низката цена, която получаватъ, както и поради това, че не ставать всѣка година, ги изоставиха.

По-рано въ Фердинандъ е имало много естествени ливади–3,306 дек.–26,32 % отъ цѣлата обработваема площь (1897–1898 год.), но напоследъкъ сѫ доста намалѣли–1300 дек.–12.46 % отъ обработваемата площь (1935–1936 г.). Голѣма часть отъ тѣзи ливади последнитѣ години се разораха за ниви и лозя. Населението на Фердинандъ не чувствува нужда отъ повече естествени ливади, тъй като засмѣтка на тѣхъ се увеличаватъ изкуственитѣ, а и животновъдството, както ще видимъ по#после, е слабо и фердинандчани нѣматъ нужда , отъ повече сѣно.

Гори. Въ миналото, както споменахме и въ отдѣла „Растителна покривка", Фердинандъ е притежавалъ голѣми пространства гори. За сега въ земището на Фердинандъ се намиратъ малко гори, въпрѣки че не сѫ показани въ статистиката. Запазени гори се намиратъ въ Семчинъ долъ (повече цѣръ), Ясановъ шумакъ и при Сапунджиевата воденица – цѣръ и брѣстъ.. Дърва за гориво и строежъ, както ще видимъ по-нататъкъ, фердинандчани си доставятъ отъ планинскитѣ села на Берковска и Фердинандска околия. Смрадликата, която се намира въ изобилие по хребета на Фердинандския ридъ, има важно стопанско значение. Тя се продава ежегодно на митровчани, които я използуватъ въ кожарството. Годишниятъ доходъ отъ смрадликака е отъ 40 – 50,000 лв. (37,785 лв.. – 1939 година).

2. Животновъдство

Редомъ съ земедѣлието въ Фердинандъ е развито и животновъдството. Рѣдкото население, гѫститѣ гори и обширнитѣ и пасища способствували за екстензивно животновъдство още преди Освобождението. Следъ него животновъдството въ Фердинандъ запада поради разоряване на пасищата за културна земя, изтрѣбването на горитѣ, увеличение гѫстотата на населението, неговото логражданчване и пр.
Таблица XIV. ще ни даде ясна представа за животиовъдството въ Фердинандъ следъ Освобождението.

ТАБЛИЦА XIV.
за броя на едрия и дребенъ добитъкъ, домашнитѣ птици и кошери презъ различни преброявания

Животни	1888	1893	1900	1905	1910	1920	1926	1934	1937	1938
Коне	41	136	177	328	213	137	154	177	326	140
Мулета и кат.	3	2		1	4	5	2	8	5	5
Магарета	6	34	21	26	17	33	43	39	15	10
Говеда	205	318	332	405	344	430	347	204	230	200
Биволи	33	88	138	187	144	105	95	108	99	66
Овци		1352	365	143	355	517	489	673	2000	593
Кози		102	197	56	229	254	122	178	145	141
Свини		352	285	333	330	1119	961	978	1007	133
Дом. птици		2128	354	4208	5816	5684	8453	9663	690	5300
Кошери				253	463	269	209	221	220	53

Конетѣ сѫ се отглеждали още преди Освобождението. 2-3 хергелета сѫ пасѣли по обширнитѣ и сочни пасища. Нѣкои сѫ притежавали по 40-50 коня. Отъ Освобождението досега броятъ

имъ се е сравнително увеличилъ отъ 41 (1888 г.) на 326 (1937 год.). Броятъ на конскитѣ коли се е сѫщо увеличилъ-отъ 8 (1888 год.) на 130 (1934 год.). Конетѣ въ миналото сѫ служили изключително за вършидба и то не само въ Фердинандъ, но и въ съседнитѣ и по-далечни селища. Сега се употрѣбяватъ за впрѣгане. Конетѣ въ Фердинандско се подобряватъ съ англо-арабски жребци. Всѣка година на Тодоровдень, когато въ Фердинандъ става по традиция надбѣгване на коне, както това е почти въ цѣла България, органитѣ на Министерството на земедѣлието и държавнитѣ имоти съвмѣстно съ общинскитѣ органи, за поощрение на коневъдството, раздаватъ награди въ пари или въ натура на онѣзи стопани, които еж отгледали най-хубави коне. Мулета и катъри, както въ миналото, така и сега, се отглеждатъ съвсемъ малко. Статистиката намира всѣка година по нѣколко такива. Броятъ на магаретата се е ту увелича валъ, ту намалявалъ. Презъ последнитѣ години не е намалѣлъ, ако и въ раблицата да е показанъ толкова малко. Причината за това е че не сѫ зарегистрирани. Тѣ се отглеждатъ, изключително отъ циганското население за мѣстни нужди. Използуватъ ги и овчаритѣ.

Говедовъдството въ Фердинандъ е развито отъ много отдавна. Говедата въ миналото еж се употрѣбявали за кираджилъкъ и млѣко. Съ прокарването на ж. п. линия (1912 год. говедовъдството въ този край запада, а заедно съ него свързаното кираджийство. Броятъ на говедата до Свѣтовната война се е увеличавалъ, а следъ това намалява. Говедовъдството се подобрява съ искърски крави и бици. Сега говедата се използуватъ за впрѣгане и млѣко.

Биволитѣ сѫ се отглеждали, както по-рано, така и сега изключително отъ турското население. Стари люде помнятъ, че въ миналото е имало отъ 400–500 глави биволи. Всѣко семейство е притежавало 4-5 биволици. Брояъ имъ се е увеличавалъ до 1905 г. (187 глави), но следъ това чувствително намалява (66 глави – 1938 год.) Отглеждатъ се за млѣко и впрѣгане.

Овцевъдство. Овцетѣ сѫ се отглеждали въ Северозападна България отъ незапомнени времена. Млѣчнитѣ произведения които сѫ се получавали въ България презъ турското робство сѫ били доста доброкачествени и сѫ се носѣли по Цариградскитѣ и Анадолски пазари. Фактътъ, че Цариградското правителство презъ втората половина на XVI вѣкъ (24. V. 1565 г.) е поискало отъ кадиитѣ на Самоковъ. Пиротъ, Радомиръ, Берковица, Кратово и др. да се доставятъ голѣми количества овце за войската, говори за силното развитие на животновъдството въ България изобщо. Докато отъ кадиитѣ на нѣкои каази Самоковска, Кратовска и др. сѫ искали сравнително малъкъ брой овце по 15 – 20,000, то отъ Берковската кааза, гдето е влизала и Голѣма Кутловица сѫ поискали 30,400 глави (25–134. стр.),

а това говори за много развито овцевъдство въ цѣлия Берковски и Фердинандски край. Броятъ на овцетѣ следъ Освобождението е непостояненъ. Презъ 1893 година статистиката намира 1352 овце, а презъ другитѣ години броятъ имъ се е ту увеличавалъ, ту намалявалъ. Голѣмиятъ брой на овцетѣ презъ 1937 год. - 2,000 глави, а не по-малъкъ е и презъ следващитѣ години, ако и въ таблицата да е по-сочена по-малка цифра, е заради това, че мнозина стопани пролѣтно време купуватъ овце, използуватъ ги презъ лѣтото, а есенно време наново продаватъ. Броятъ на овцетѣ за разплодъ се движи отъ 250–300. Отъ 1936 год. въ Фердинандъ има Районна кооперативна млѣкарница, която произвежда първокачествено сирене (10,000 кгр. – 1938 год,). което се продава въ града. Преди организиране на млѣкарницата млекото се продаваше на безценица, а напоследъкъ стопанитѣ получаватъ добра цена (560 лв. кгр. 1940 год,). Презъ 1939 година агрономството въ Фердинандъ направи опитъ за издирване на млѣчнитѣ индивиди овце, които после да се ползуватъ за разплодъ и млѣкуване. Намѣрени бѣха овце съ годишна млѣчность къмъ 200 литра. Начина на получаване дохода отъ овцетѣ презъ различиитѣ години е билъ различенъ. По-рано всѣки стопанинъ получаваше отъ овчаритѣ за овца по 30-40 кгр. млѣко, а сега всички го носятъ на районната кооперативна млѣкарница, Бачии (мандри), каквито до-скоро се срѣщаха въ с. Чипровци, въ Фердинандъ не сѫ запомнени. Отъ 1937 год. въ Фердинандъ се намиратъ и 4-5 стада овце на каракачани. Млѣкото, агнената и вълната последнитѣ продавтватъ въ града.

Броятъ на козитѣ до 1920 г. се е увеличавалъ, но следъ това, както въ цѣла България, така и въ Фердинандъ, броятъ имъ намалява Много семейства иматъ по 1-2 кози за млѣко, които задоволяватъ скромнитѣ имъ нужди.

Броятъ на свинетѣ се е увеличавалъ до 1920 год,–1119 глаѣи, следъ това се е ту увеличавалъ, ту намалявалъ. Напоследъкъ, както въ Фердинандъ, така и въ околнитѣ селища, се въведе расата „Германска благородна". Свинетѣ се отглеждатъ за месо и мазь. Благодарение на органитѣ на Министерството на земедѣлието и държавнитѣ имоти напоследъкъ се създадоха нѣколко, модерни свинарници.

Тъй като стопанитѣ въ Фердинандъ не притежаватъ много добитъкъ, за да се пасе отъ децата имъ, както това е въ много плинински селища или, пъкъ сами да си наематъ ратаи, то тѣ прибѣгватъ до чужда наемна рѫка. Въ града има градски козарь, градски говедарь, биволарь и свинарь. Преди нѣколко години имаше и градски овчарь. Пастиритѣ пасагь добитъка по градската мера.

Птицевъдството въ Фердинандъ е доста развито, ако и птицитѣ да се отглеждатъ по първобитенъ начинъ. Броятъ имъ отъ 1905 до 1934

г. постепенно се е увеличавалъ. Презъ 1937 г. кооперативното птицевъдно дружество е раздало около 15,000 пиленца, излюпени въ инкубатори, отъ които само на фердинандчани сѫ дадени около 6,000. Въ Фердинандъ презъ последнитѣ години (1940–1943 г.) има не по-малко отъ 7:8000 птици, повече кокошки. Отъ 1936 год. въ нѣколко семейства сѫ въведени нѣколко нови кокоши раси:. „Плимутрокъ", „Родъ- айландъ", „Легхорнъ". и др. Тѣ сѫ по-носливи, и теглото на яйцата.имъ е по-голѣмо. Напоследъкъ въ Фердинандъ се построиха 5-6 модерни кокошарника.

Пчеларството е било любимо занаятие на фердинандчани още отъ незапомнени времена. Пр хралупитѣ въ горитѣ надъ града е имало въ изобилие кошери. До 1905 година нѣмаме данни за броя на кошеритѣ, но имаме сведения, че е имало такива, и то предимно стара система. Презъ 1910 год. статистиката намира 464 кошера. Следъ това броятъ имъ чувствителцо намалява. Въ действителность, обаче, нѣмаме намаление ; на кошеритѣ, но много отъ тѣхъ сѫ пренесени въ други селища, гдето има по-обилна паша, и не сѫ зарегистрирани. Старитѣ кошери постепенно се замѣнятъ съ нови – Даданъ блатова система. Медоберътъ е задоволителенъ, срѣдно по 15 кгр. на кошеръ, Въ връзка съ развитието на пчеларството отъ една страна и отъ друга да са залеси оголения Фердинандски ридъ, се предприе залесяването на околноститѣ на града съ акации за по-обилна храна на пчелитѣ. Пчеларитѣ отъ града и отъ околнитѣ сега се оплакватъ отъ постояненъ пролѣтенъ вѣтъръ, който вѣе срещу течението на р. Огоста и отнема нектара отъ цъвтѣщитѣ акации, затова акациевъ медъ не се вади почти никакъ.

Бубарството е въ срѣденъ темпъ. Отглежда се повече жълтата раса. При агрономството отъ 1936 година е организирано общото излюпваме на бубеното семе; което следъ това се раздава на стопанитѣ. Пашкулитѣ служатъ главно за стопански нужди»

3. Минерални богатства

Въ околноститѣ на Фердинандъ нѣма почти никакви минерални богатства, Въ миналото по течението- на р. Огоста се е получавало злато, но дали въ околноститѣ на Фердинандъ е получавано, не се знае. И сега плавачи на злато го търсятъ по рѣката, обаче не е доходно. Въ горното течение на р. Огоста въ околноститѣ на Чипровци презъ римско време, а най-вече презъ второто българско царство се е добивало сребро, олово и желѣзо. Производството на метали спрѣло къмъ срѣдата на XVII вѣкъ, безъ обаче, да. е била изчерпена рудата. На нѣколко мѣста по Фердинандския ридъ има каменни кариери–варовици. Тѣ доскоро се използуваха само за чакълъ на пѫтища, баластъ на ж. п. линия или за прости строежи, обаче, напоследъкъ и за по-солидни сгради.

4. Занаятчийство

Занаятчийството въ Фердинандъ преди Освобождението е била слабо развито: работѣли еж антерии, потури и др.; имало слабо грънчарство, бакърджийство, кожарство, сарачество и пр. Отъ Освобождението до войнитѣ имаме сравнително добре развито занаятчийство, а следъ тѣхъ то се въздигна значително. Презъ 1942 год. въ Фердинандъ еж зарегистрирани следнитѣ занаятчии: бръснари–14, бъчвари–7, грънчари–3, гостилничари–24, даракчии–3, електромонтьори –3, желѣзари– 4, златари– 3, коларожелѣзари–4, ковачи–8,; книжари–4, кожухари–6, кожари–8, сарачи-1, стругари–. 1, сладкари–3, содолимонададжии–3, тенекеджии–10, фотографчии–5; шивачи–48, шапкари–3, фурнаджии–16, каменонодѣлци–7, медникари–4, машиноплетачки–11, обущари– 42, подковачи–9, столарски работници –19, тухла ри–6 и др. Презъ последнитѣ години въ Фердинандъ имаме и заяждаща се индустрия. Зарегистрирани еж следнитѣ индустриални заведения: текстилна фабрика (основана презъ 1936 г,);

Тя произвежда американи, разни памучни платна и др. Тъй като въ сѫщ седнитѣ градове нѣма подобна фабрика, то нейното производство за въ бѫдеще ще се пласира не само въ Фердинандъ, но и въ цѣлата Врачанска область. Засега обаче, тя не може да задоволи дори нуждите на околиятаВъ нея работятъ ежедневно 15-20 момичета, изключително отъ съседното село мала Кутловица, които идватъ всѣка сутринь и вечерь си отиватъ. Маслобойна фабрика (1932 год.) работи семе изключително отъ слънчогледъ и то само за фердинандчани и за нѣкои съседни села. Цигларски фабрики-2. Тѣ произвеждатъ годишно отъ 800,000-1,000,000 цигли, които задоволявать нуждитѣ на града и околията. Валцови мелници-3, две отъ тѣхъ сѫ малки и мелятъ само на частни лица, а третата (Сапунджиевата) закупува храни, меле ги и продава брашното. Отъ нея се доставя и електрическата енергия за града. Работилница за мармеладъ (1930 год,); произвежда мармеладъ отъ захарна метла (10,000 кгр. годишно). Фабрика за каучукови произведения (1939 год.); произвежда гумени царвули. Работилница за вършачки (батози), основана следъ войнитѣ, е първа по рода си въ Бѣлгария. Презъ последнитѣ години на единъ отъ мостренитѣ панаири въ гр. Пловдивъ направената въ нея вършачка бѣше премирана.

Държавата трѣбва да подпомогне съ парични срѣдства както тази работилница така и всички занаятнийски и индустриални заведения въ града, за да се засили производството –залогъ за по-голѣми материални придобивки.

За повдигане и усъвършенствуване на занаятчийството и даване пѫть на зараждащата се индустрия въ Фердинандъ способствува много новооткритото вечерно допълнително занаятчийско училище. Софийската търговско-индустриална

камара, схващайки икономическото значение на Фердинандъ, откри презъ 1937 год. горното училище, което ще подготвя бѫдещитѣ майстори, както по общообразователнитѣ, така и по практическитѣ дисциплини.. Това училище ще спомогне много за повдигане на занаятчийската индустрия не само въ града и околията, но и въ цѣла Северозападна България. Въпрѣки, че училището съществува отскоро, постигнатите резултати отъ него сѫ отлични,, затова то се явява крайна необходимость за този край. Тукъ му е мѣстото да кажемъ нѣколко думи и за домашния трудъ, който докарва по-малки или пъкъ по-голѣми доходи на на много фердинандски семейства. Голѣма часть отъ жените въ Фердинандъ рабнотятъ почти всичко, което имъ е необходимо за въ кѫщи. Фердинандчанката сама изприда вѫлната, съ която ще тъче. Тъкатъ памучни платове, черги и пр. Много домакини оплитатъ чорапи на цѣлото домочадие, еѣечета, дантели за украсяване на възглавници, покривки и пр. Въ нѣколко кѫщи, подобно на Чипровецъ, работятъ килими. Нѣколио жени (туркини) правятъ юргани, дюшеци и пр. Голѣма часть отъ жителитѣ на Фердинандъ получаватъ доходи отъ квартири, давани на офицери, учители, чиновници, занаятчии и др.

ТАБЛИЦА XIV

Населението въ Фердинандъ по професии споредъ преброяването отъ 1926 година:

Видъ на професията	ПОЛЪ			въ %
	мѫже	жени	всичко	
Експлоатация на земната повръхностгь	638	775	1413	25,47%
Добиване на минерални вещества	5	6	11	0,20%
Индустрия.	981	783	1764	31,80%
Съобщения и преносъ	115	106	221	3,98%
Търговия	513	461	974	17,56%
Държавна сила	23	5	28	0,50%
Атдминистрация (управление)	109	86	195	3,52%
Свободни професии	194	195	389	7,01%
Живущи главно отъ приходитѣ си	53	86	139	2,51%
Домашна прислуга	2	52	54	0,97%
Неточно опредѣлени професии	174	162	336	6,06%
Непродуктивни и. съ непоказани професии	12	11	23	0,41%
	2819	2728	5547	

Таблица XV. ни дава обща представа за занаятитѣ на на100селението въ Фердинандъ,. Жителитѣ на града, както се изтъкна, се занимаватъ съ различни занаяти. Приблизително една трета отъ тѣхъ – 1764 души–1.80 % сѫ занаятчии – шивачи, обущари, дърводѣлци, желѣзари и др., 1413 души–125.47 % сѫ земедѣлци- занимаватъ се съ експлоатация на земната повръхность, 974 души – 17.56 % търговци, 389 души–7.01 % свободни професий - адвокати, лѣкари и пр. Въ труда и производството на Фердинандъ не взема участие цѣлото население. Въ зависимость отъ това то се дѣли на активно и неактивно. 2,436 души–43.91 % (въ България–55.7 % за сѫщата година) е активно, участвува съ труда си въ производството и 3111 души–56.09 % (въ България– 44.3 % за сѫщата година) неактивно, прехранва се отъ труда на други. Характерно е, че въ търговията и индустрията имаме двойно повече неактивни членове.

5. Търговия и кооперативно дѣло

Въ миналото, като изключимъ търговията съ оризъ, Фердинандъ не е билъ известенъ като градъ съ развита търговия. Този отрасьлъ отъ стопанството се засили следъ Свѣтовната война. Днесъ Фердинандъ като търговски, центъръ заема видно мѣсто въ Северозападна България. Нѣмаме точни данни за износа и вноса, освенъ онѣзи, които взехме отъ районния кооперативенъ съюзъ, допълнени отъ наши сведения. Отъ Фердинандъ се изнасятъ стоки, които сѫ произведени не само въ града, но и въ Фердинандска и Берковска околия. Фердинандъ въ случая се явява като единъ голѣмъ складъ, въ който се събиратъ стокитѣ и после наново изнасятъ.

По-главнитѣ стоки, които се изнасятъ отъ Фердинандъ сѫ : яйца–8 милиона бройки, отъ които 3 милиона сѫ изнесени чрезъ районния кооперативенъ съюзъ, а останалитѣ чрезъ други фирми (1939 год.), сирене–200,000 кгр. (1940 г.), масло–50,000 кгр. (1940 г.), кашкавалъ–18,000 кгр. (1940 г.), птици–1 ½ милиона (1939 год.), орѣхи–170,000 кгр. (1939 год.), сливи–1 милионъ кгр. (1939 г.), грозде–220,000 кгр. (1939 год.) и слънчогледово семе–I ½ милионъ кгр. само чрезъ районния кооперативенъ съюзъ–за останалото количество нѣмаме сведения. По изнрсъ на слънчогледовото семе Фердинандъ заема второ мѣсто въ България (следъ Плѣвенъ). Износътъ на фасулъ, тиквено семе и др. заема сѫщо предно мѣсто. Отъ Фердинандъ се изнася още добитъкъ (едъръ–говеда и дребенъ – свине); свинетѣ се изнасятъ най-много въ Разложко, Неврокопско,

Петричко и Св. Врачко. Износътъ на необработени кожи и дървенъ материалъ заема сѫ що предно мѣсто. Внасятъ се най-вече колониални и манифактурни стоки, които чрезъ магазинитѣ и районния кооперативенъ съюзъ.се изпращатъ по селата.
За разширение на обмѣната взематъ голѣмо участие и кооперативнитѣ организации. Тукъ се намиратъ следнитѣ кооперативни дружества: 1. Районенъ кооперативенъ съюзъ на селскитѣ кооперации въ Фердинандска и Берковска околия, съставляващи общъ икономически районъ. Той е орга-низиралъ общи доставки за кооперациитѣ и общи продажби на произведения отъ селско-стопански произходъ, магазинъ на едро и дребно и множество складове. 2. Популярни банка, която кредитира много занаятчии и търговци отъ района на Фердинандската община, чиновници и отчасти земедѣлски стопани. Тя е спомогнала да се основать и кредитиратъ а) Района лозарско-винарско кооперация „Мадленка*, въ която члеиуватъ лозари отъ града и околнитѣ села на Фердинандска и Берковска околия; б) Производителна обущарска кооперация; в) Производителна шивашка кооперация; г) Районна кооперативна болница; д) Районна скотовъдна млѣкарска кооперация, която има вече собствено млѣкопреработвателно заведение и създава много добри условия за бѫдещето скотовъдство, главно краварство и овцевъдство въ града и близкитѣ му села; е) Кооперативна книжарница „Просвѣта“; ж) Производителна каменодѣлна кооперация; з) Месарска кооперация и и) Районно кооперативно птицевъдно дружество „Кооптица“, което има голѣма люпилилня за изкуствено люпене на пилета. 3. Потрѣбителна кооперации „Напред“ съ два магазина и нѣколко склада и др.

6. Пѫтища и съобщения

Въ връзка съ развитието на Фердинандъ стоятъ и неговитѣ пѫтища. Най-важниятъ пѫть, познатъ още отъ римско време, е шосето Ломъ–Петроханъ–София[1]. Той е съединявалъ Ratiaria, главния градъ на Дунава, съ Serdica. По всѣка вѣроятность това шосе въ римско време е имало важно стопанско и военно значение.
Презъ срѣднитѣ вѣкове, дори тогава, когато стихийни бури сѫ обхващали този край отъ нашето отечество, Петроханското шосе, минаващо презъ Фердинандъ, не е загубвало значението си. Неговото стопанско значение се засилва особено много презъ първата половина на XIX вѣкъ. Съ учредяването на редовно параходно плаване по Дунава (1838 г.) и съ поставяне скеля и откриване австрийска агенция на българския брѣгъ при Ломъ, неговото икономическо значение се засилва

[1] Нѣмайе положителни сведения за сѫществуването на този пѫтъ въ римско време, но ако сѫ димъ по остатъцитѣ край него, съ положителноцть можемъ да твърдимъ, че е сѫществувалъ и е бнлъ въ служба презъ тази епоха.

много. Всички стоки които сѫ идѣли отъ западния културенъ свѣтъ по Дунава и сѫ се стоварвали на Ломъ, сѫ се превозвали по това шосе и сѫ се стоварвали въ всички селища по порѣчието нар. Огоста и въ цѣла Северозападна България. Пѫтьтъ Бѣлградъ–Нишъ–София почва да губи своята клиентела, и Петрохaнското шосе добива първостепенно значение. Голѣма часть отъ стокитѣ на Северозападна. България и на София сѫ се изнасяли и внасяли по този пѫтъ.

Презъ втората половина на XIX вѣкъ, това шосе било поправено. Мидхадъ паша, нѣкогашниятъ уменъ държавникъ на турската империя, схващайки икономическото му значение за Северозападна България, нареди да се трасира. Частьта Берковица–Ломъ е трасирана презъ 1864 г. и работена въ Берковско отъ повиничари изключително отъ Ломско.-Презъ последнитѣ години отъ робството; когато въ този край е процъвтявалъ каазалийскиятъ центъръ Берковица, движението по това шосе е било доста голѣмо. Стотици кираджии, наречени отъ мѣстното население „кръкавци", отъ ранна пролѣть до късна есень превозвали до Берковица и Ломъ най-различни стоки, най-вече оризъ, а отъ тамъ сѫ докарвали соль, газь и др.

До края на XIX вѣкъ Петрохaнското шосе имало сравнително най-голѣма работа, защото новата столица София, бидейки пръвъ консумативенъ и административенъ центъръ въ страната, поддържалъ сгопанскитѣ си връзки съ Европа главно по Дунава и то чрезъ Ломъ, неизбеженъ транзитенъ центъръ. За бързото пѫтуване на люде, както по другитѣ главни пѫтища въ България, така и презъ Петрохaнското шосе, се е грижила устроената по руски обазецъ поща, съ отворени коли за двама пѫтника и съ мѣнуване на конетѣ по многобройнйтѣ станции. Пѫтя Ломъ–София 157 клм. пощата е изминавала най-малко за 16-17 часа.

Съ прокарването на ж. п. линия Сърбия–Драгоманъ (1888 година) това шосе изгуби малко отъ значението си, но въ последнитѣ години то се повдигна наново. Сега този пѫть почва отъ Ломъ, минава презъ с. Долно-Цѣровене (Ломско), пресича ж. п. линия Брусарци–Видинъ, нѣколко километра западно отъ с. Габровница минава презъ с. Вирове, югоизточно отъ с. Кошарникъ, Фердинандъ, върви по течението на р. Огоста, с Боровци, Берковица, с. Клисура, Петрохaнъ, София.

Това шосе за сега има голѣмо стопанско значение, както за Фердинандъ, така и за цѣла Северозападна България. Правителството, схващайки неговото икономическо и стратегическо значение като главенъ нервъ, който съединява столицата ни съ Дунава, е решило да го направи съ различни трайни настилки. За сега, обаче, е наслано на нѣколко мѣста–около Берковица въвъ и надъ Фердинандъ и пр.

Отъ планинскитѣ селища на Берковска околия

(Черешовица, Котеновци, Гушанци и др.) разположени по горното течение на Огоста, ежедневно, а най-вече въ недѣля и понедѣлникъ, по честь отъ това шосе идватъ въ Фердинандъ стотици коли дървенъ материалъ за гориво и градежъ. Десетки камиони, натоварени съ най-различни стоки – сурови кожи, царевица, сирене и др. се откарватъ по този пѫть въ по-голѣмитѣ консумативни центрове: София, Ломъ и другаде за мѣсгна консумация или за износъ.

Отъ този пѫть се отдѣлятъ нѣколко второстепенни пѫтища: а) на 15 клм. северно отъ града за с. Безденица; б) отъ с. Вирове за с. Габровница; в) отъ мѣстностьта Сланището, подъ града, за с. с. Кошарникъ–Студено-буче–Вълкова-Слатина (Вълкова-Слатина–Славотинъ въ постройка): г) юго- източно отъ село Кошарникъ се отдѣля пѫть, който минава презъ с. Ерденъ–Минкова-махала–Мало-Мърчево–Люта – Кобилякъ–Громшинъ–Лехчево, върви по долината на рѣка Огоста и стига др гр. Орѣхово; д) при Живовския кантонъ, 4 клм. Югозападно отъ Фердинандъ, се отдѣля шосе за Бѣлоградчикъ и Видинъ. Надъ с. Бѣли-мелѣ отъ това шасе се отдѣля пѫть за селата Желѣзна – Чипровци – Мартиново.

Пѫтьтъ Фердинандъ – Чипровци е нмалъ голѣмо стопанско значение презъ XIV и XV вѣкове, когато въ Чипровци сѫ работели оловно-меднитѣ и желѣзни рудници, които сѫ давали препитание на голѣма часть отъ тукашното население. Презъ последнитѣ години, откакъ Чипровци и мартиново се посещаватъ все повече и повече като курортни центровв,, значението на този пѫтъ се засили. Отъ ранна пролѣть до късна есень откарватъ и докарватъ курортисти отъ Чипровци и Мартиново, или туристи, жадни да видятъ историческото Чипровци, съ запустѣлитѣ рупи -свързани съ най-различни легенди и спомени.

Отъ този пѫтъ се отдѣлятъ нѣколко пѫтища, между които по-важни сѫ : а) западно отъ с. Живовци за Горно-Цѣровене; б) Видлица–Чемишъ–Каменна-Рикса; в) при село. Илица за Лопуи1на – Меляне, Дълги-дѣлъ. Движението по този пѫть се засилва особено лѣтно време, когато пѫтуЬатъ курортисти за Лопушанския монастиръ.

Друго шосе, което свързва Фердицандъ съ селищата, намиращи те западно отъ него, е Фердинандъ–Вереницитѣ- Винище–Смоляновци (Смоляновци – Бѣлотинци, Бѣлоградчишко, въ постройка). Значението на това шосе е локално.

Друго главно шосе почва отъ Фердинандъ, минава въ дѣсно отъ с. Крапчене (източно отъ Фердинандъ, селата Припължене-Сумеръ, минава по голѣмъ мостъ на р.-Ботуня –с. Главаци–Враца,Този пѫтъ, ако и да свързва Фердинандъ съ областния градъ Враца, нѣма стопанско значение. Фердинандчани пѫтуватъ до Враца само до нѣкои учреждения и то изключително съ влака, Отъ този пѫть се отдѣлятъ нѣколко пѫтища: а) източно отъ

Фердинандъ за с. Мала-Кутловица–Ново-село; б) при мѣстностьта „Пчелния" за селата Баня–Бѣлотинци и в) б клм. източно отъ Фердинандъ за селата Крапчене – Стубелъ – Липенъ– Бѣла-Слатина (първокласенъ). Всички тѣзи пжтища иматъ локално значение.

До 1925 год. съобщенията отъ Фердинандъ до околнитѣ и по-далечни селища сж се извършвали пешъ и съ каруци. Отъ нѣколко гадини има автомобилни съобщения, ако и неорганизирани добре. Напоследъкъ, обаче, съ намѣсата на държавната власть, автомобилнитѣ съобщения сж уредени добре. Между Фердинандъ и нѣкои околни селища съобщенията се поддържатъ отъ автомобилното транспортно дружество „Жаръ птица“. Има редовенъ рейсъ Фердинандъ – Лехчево (36 клм.), Фердинандъ – Чипровци (36 клм.) и др. Автомобилитѣ спират въ всички селища, лрезъ които минаватъ. Всички коли тръгватъ ежедневно въ 16.20 ч. и се връщатъ на следния денъ предъ обѣдъ. Колитѣ, които пжтуватъ отъ Видинъ, Ломъ и Орѣхово за София, спиратъ въ Фердинандъ. Лѣтно време, сезона на курорта отъ 15 май до края на м. септември има рейсъ и до с. Вършецъ. Въпрѣки че има редовенъ рейсъ както до близкитѣ, така и до далечнитѣ селища, свързани съ Фердинандъ, мнозина, било за пазара или по друга работа, пжтуватъ до Фердинандъ пеша или съ каруци. Напоследъкъ се срѣщать и файтони. До София има редовенъ реисъ, съ изключение на зимния сезонъ. Пжтьтъ презъ Петроханъ за София се затваря почти всѣка зима отъ м.ноември до мартъ. Презъ това време всички пжтници пѣтуватъ съ влака. Камионитѣ, съ които се превозватъ стоки презъ зимния сезонъ за София, пжтуватъ презъ Враца – Мездра–с Новачене–Ботевградъ – Арабаконакъ – София.

Въ връзка съ съобщенията ще кажемъ нѣколко думи и за Фердинандъ като гара. Желѣзницата Бойчиновци–Фердинандъ работѣше още преди Балканската война, а Фердинандъ–Берковица отъ-17.V. 1916 год. Прокарването на. ж. п. линия въздигна доста много този край особено Фердинандъ. Тя даде препитание на много бедни люде. Ежедневно на Фердинандската гара работятъ десетки мжже, било отъ града, било отъ съседнитѣ села.

Фердинандската гара въ сравнение съ другитѣ гари въ Северозападна България стои на видно мѣсто. По броя на заминалитѣ пжтници–64410 души (1937 г.) тя стои на 29 мѣсто въ България. Въ това отношение тя е почти наравно съ Червенъ-брѣгъ, Курило и Драгоманъ. По количество на изнесен итѣ стоки–21,689 тона тя заема 84 мѣсто въ стара България, почти нарацно съ Сливница (31–10. стр.).

Фердинандската гара служи за износъ на зърнени храни на по-голѣмата часть отъ Фердинандска и Берковска околия. По трафика на зърненитѣ храни (жито, ръжь, царевица, ечемикъ и др.) Фердинандската.гара заема видно мѣсто и

важното е, че този трафикъ се е постоянно увеличавалъ отъ 1324 тона (1914 г.) на 3944 тона-1937 г. (31–123; 129. стр.). Отъ гара Фердинандъ е изнесено 3351 тона жито, отъ което най-много за София и Ломъ, 508 тона царевица, най-много за Ломъ, Варна и Дупница – 1937 год (31-124; 125. стр.).

7. Фердинандъ като пазаренъ центъръ

Благодарение на географското подожение, което заема Фердинандъ: центъръ на планинскитѣ и полски селища, богатитѣ села, които се намиратъ въ околностьта му, както и удобнитѣ пжтища, той е билъ пазаренъ центъръ още отъ римско време на всички трако-мизийски селища, разположени отъ дветѣ страни на Вереницкото бърдо по Горна-Огоста и нейнитѣ притоци.

Презъ първото и второто българско царство Фердинандъ изглежда да е продължавалъ да бѫде пазаренъ центъръ. Презъ турското робство, когато часть отъ будното българско население било избито, изгонено или само избѣгало въ Балкана, звездата на Фердинандъ, като пазаренъ центъръ залѣзла. Презъ последнитѣ стотина години отъ робството главенъ пазаренъ центъръ на тази область станалъ Берковица, който е билъ и каазалийски центъръ на Видинския санджакъ; презъ тази епоха пазаръть въ Фердинандъ е едва креталъ.

Следъ Освобождението Фердинандъ заема отново мѣстото, което му се пада гто силата на неговото географско положение.

Въ Северозападна България нѣма градъ, даже и по-голѣми села, въ които да не става пазаръ, обаче пазаръть въ Фердинандъ по покупко-продажбата на добитъкъ, по сключенитѣ сдѣлки, както и по броя на посетителитѣ, заема първо мѣсто.

Ежеседмичниятъ пазаръ въ Фердинандъ става въ понедѣлникъ. Сергиитѣ сѫ концентрирани главно на две мѣста. На площадъ .„Училищенъ" сѫ сергиитѣ на готови дрехи, царвули, обуща, грънчарски издѣлия и разни дреболии. Северно отъ този площадъ по ул. „Главна" до ул. „Раковски" сѫ сергиитѣ на разни манифактурни стоки, галантерия и др/ На площадъ „Алеко Константиновъ – на разни зеленчуци: пиперъ, домати, зеле и др. плодове: череши, ябълки, круши, ягоди, сливи и др., млѣчни продукти, сушенъ пиперъ и най-разнообразни артикули, които влизатъ въ всѣкидневната дажба на нашето население. На площада между улицитѣ „Левски", „Сливница", „22 септември", „Дунавъ" и „Веренишка" е пазаръть на дървения материалъ и зърненитѣ храни.

Броятъ на сергиитѣ се движи отъ 80 – 150. На 10. VI. 1940 г.–102 сергии: 51 на зеленчуци, 8–царвули, 5–готови дрехи, 5–грънчарски издѣлия, 3–стъкларски произведения, 3–шапки и каскети и 27–манифактура и трнкотажь. Презъ този сезонъ пазаритѣ еж сравнително слаби, тъй като презъ това време има усилена полска работа.

На пазара въ Фердинандъ се доставятъ най-разнообразни стоки отъ най-различни мѣста. Мѣстопроизхождението имъ, доколкото сме имали възможность да го проучимъ, е следното:
1. Баня, Фердинандско–млѣчни произведения: сирене, масло, извара и др.
2. Берковица –необработенъ мраморъ, грънчарски издѣлия, кестени и др.
3. Бѣлотинци, Фердинандско – млѣчни произведения: Сирене, масло, кашкавалъ и др;
4. Бойчиновци, Фердинандско–зеленчуци: домати, зеле и други.
5. Боровци, Берковско–зеленчуци: ягоди, грозде и др.
6. Враца – готови дрехи, галантерия, пастърма и др
7. Видинт–готови дрехи, зеле и др.
8. Вълкова-Слатина–зърнени храни.
9. Вършецъ, Берковско–дърводѣлски издѣлия: столове,
кревати, вили и др.
10 Вълчедръмъ, Ломско-чесновъ лукъ, червенъ лукъ, краставици, разсадъ.
11 Габровница, Фердинадско - зърнени храни.
12. Гаганица, Берковско-череши, ягоди, зарзалии, праскови, дюли, вино (най-много) и др.
13. Горно-Цѣровене, Фердинандско-чесновъ лукъ, арпаджикъ, череши, грозде и др.
14. Горна-Вереница, Фердинандско-млѣчни произведения. чесновъ лукъ и др.
15. Дива-Слатина, Берковско –дървени вѫглища, хамбари, кошове за зърнени храни, похлупаци, гаванки и др.
16. Долна-Вереница – млѣчни произведения.
17. Живовци, Фердинандско–плодове, зеле и др.
18 Заножене, Берковско – дървени издѣлия, столове, вили и др.
19. Илица, Берковско – череши, ябълки, ягоди, кайсии, праскови и др.
20. Калиманица, Берковско – череши, ягоди, ябълки, зарзалии, праскови, дюли и др.
21. Кобилякъ, Фердинандско– зърнени храни.
22. Крапчене, Фердинандско–млѣчни произведения.
23. Лехчево, Фердинандско зърнени храни.
24. Лопушна, Берковско–череши, ягоди, ябълки, кайсии, праскови, дюли и др.
25. Ломъ – готови дрехи, плетени произведения и др.
26. Люта, Фердинандско-зърнени храни.
27. Мърчево, Фердинандско–зърнени храни.
28. Минкова-махала, Фердинандско–-ягоди, овощни дръвчета и др.
29. Ново-село, Фердинандско – сушенъ пиперъ, яйца, млѣчни произведения и др.
30. Прогорѣлецъ, Ломско–чесновъ лукъ, червенъ пиперъ, краставици, разсадъ, зърнени храна (царевица) и др.
31. Смоляновци, Фердинандско–дървени вѫглища.

32. Соточино, Берковско – череши, ягоди, ябълки, зарзалии, праскови, дюли и др.
33. Студено-буче, Фердинандско–чесновъ лукъ, сушенъ червенъ пиперъ, тикви, млѣчни произведения, зърнени храни, (царевица) и др.
34. София–готови дрехи, царвули.
35. Стубелъ, Фердинандско – млѣчни произведения: сирене, масло, кашкавалъ и др.

Освенъ отъ тѣзи селища стоки се внасятъ и отъ останалитѣ села на Фердинандска и Берковска околия, а така сѫщо и отъ други селища, които не сме споменали.

Посетителитѣ на пазара си набавятъ стоки и отъ магазинитѣ, складоветѣ, както и отъ бакалницитѣ и кръчмитѣ. Въ Фердинандъ има нѣколко магазини – складове, подобни на тѣзи въ София, Пловдивъ и Русе, които доствятъ стокина всички бакали и кооперации въ иконоиическия районъ. Такива магазини сѫ .Дунавъ", Съединение, Стрела и др.

Райоиниятъ кооперативен ь магазииъ на селскитѣ кооперации" и кооперация „Напредъ" сѫ що доставять стоки на едро между улицитѣ „Графъ Игнатиевъ , „Врачанска", Хр, Ботевъ" и Огоста* е покритиятъ пазаръ за добитъкъ. Той заема една площь отъ двадесетина декара, съ хубава ограда, желѣзнн парапети и желѣзни врати. Презъ 1940 год. Фердинандъ е опредѣленъ отъ Експортния институгь при Министерството на търговията, промишлеността и труда за износенъ пунктъ на яйца. За тази цель въ пазара сѫ построени два модерни яйчарски склада, съ тенденция да се построятъ още два. Направени сѫ значителни подобрения: лаборатория за изследване продукти отъ животински произходъ, интизапно помѣщение и др. Съгласно плана му следва да бѫдатъ построени още тържище за свине, овчарникъ, водопой и павилионъ. Пазаръть въ Фердинандъ е известенъ въ цфла България съ покупко-продажбата на едъръ и дребенъ добитъкъ. Тукъ идватъ търговци за говеда, коне и свине отъ цѣла България. До 1931 – 1932 год. Фердинандскиятъ пазаръсее посещавалъ. ежеседмично отъ търговци и отъ чужбина–Гърция, Турция, Египетъ, Палестина и др. но презъ последнитѣ години чужденецъ рѣдко ще се мѣрне на пазара.

Преди войнитѣ, броятъ на продадения добитъкъ е доста голѣмъ (1911-год.–15,000 глави). След тѣхъ намалява (1920 год-5,400 глави); въ първитѣ години Следъ войнитѣ постепенно се увеличава, стига довоенното време (1926 год. 14,600 глави), а въ последнитѣ години даже го надминава (1928 год.– 17,000 глави).

Презъ единъ периодъ отъ 29 години (1911-1919 год. откакто имаме водена редовна статистика наФердинандския пазаръ сѫ продадени 340,300 глави добитъкъ. Въ това число не влизатъ незарегистриранитѣ, а такива имаме повече отъ 60,000 глави, Особено много незарегистрирани е имало докато интизапа е билъ у частни лица (1911 – 1929) год.; отъ посочения периодъ (1911-1939 год.)

на Фердинандския пазаръ сѫ продадени около 400,000 глави добитъкъ, зарегистрирани и незарегистрирани. Срѣдно годишно по 14.000 глави, срѣдно седмично - 300.

Въ Бѣла-Слатина, Плѣвенъ и другаде въ Северна България ставатъ хубави пазари на добитъкъ, но както по броя, така и по качеството те отстѫпватъ на Фердинандския. Фердинандскиятъ по броя на продадения добитъкъ заема първо мѣсто въ Царството.

Тъй като Фердинандъ и полскитѣ селища, които се намиратъ северноотъ него, нѣматъ гори за строежъ и гориво, то дървенъ материалъ се внася главно отъ планинскитѣ се лище на Берковска околия, както и отъ нѣкои на фердинандска, които притежаватъ гори въ излишекъ.

Продажбата на дървения материалъ става въ недѣля подиръ обѣдъ, както и въ понедѣлникъ и то обикновено ранна пролѣть, докато селянитѣ не сѫ почнали полска работа (материалъ за строежъ) или презъ втората половина на лѣтото и есеньта, когато работата е вече привършена (материалът за строежъ и гориво). Нѣмаме данни, какво количество дървенъ материалъ се вкарва въ града годишно ио то не ще е по-малко отъ 30,000 коли. Имаме сведения за отдѣлни пазарни дни (700 коли 14. XL 1937 год.).

До войнитѣ и непосрѣдствено следъ тѣхъ, дори до 1930 година, търговията съ дървенъ материалъ е била много развита, но презъ последнитѣ 10-12 години тя дава признаци на западане. Презъ 1940 год. цената на дървения материалъ е била следната: 2 мертеци–30-40 лв., въ натура една кофа царевице; два смѣтеници (нѣщо срѣдно между мертеци и греди)–80-90 лв.–две кофи царевица; две греди–160-180 лв. –4-5 кофи царевица. Търговията на дървенъ материалъ въ натура се засилва, особено презъ последнитѣ години.

Дървениятъ материалъ се докарва само до Фердинандъ. Ако не може да се продаде всичкия, оставя се на други хора, конто го препродаватъ срещу едно малко възнаграждение. По-главни селища, отъ които се доставя дървенъ материалъ за Фердинандъ сѫ следнитѣ:

1. Бѣли-мелъ (бѣлимелчани прекупуватъ дървения материалъ отъ други села, Превала и др., Фердинандско) – дървенъ материалъ за гориво и строежъ.

2. Главановци, Равна и Котеновци, Берковско– дървбиъ материалъ за гориво.

3. Дива-Слатина, Берковско – дървенъ материалъ за гориво.

4. Дълги-дѣлъ, Говежда, Равна, Калиманица и Помеждинъ, Берковско – дървенъ материалъ за строежъ и малко за гориво и пр. Освенъ този дървенъ материалъ, който се продава въ гр. Фердинандъ, жителитѣ отъ планинскитѣ селища откарватъ голѣма часть дървенъ материалъ изъ полскитѣ села на Фердинандска околия (Люта, Лехчево и др.) както и въ нѣкои села на Ломска,

Орѣховска и Бѣлославинска околия, гдето го продаватъ съ пари или въ натура–срещу зърнени храни.

Колкото се отнася до посетителитѣ, Фердинандскиягь пазаръ се посещава не само отъ околията, но и отъ съседнитѣ околии: Врачанска (селата Бѣли-брѣгъ, Липенъ, Фуренъ Криводолъ и др.), Ломска (селата Прогорѣлецъ, Дългодѣпи, Медковецъ и др.), Бѣлоградчишка (селата Горно-Бѣлотинци, Горни и Долни-Ломъ и др.), отъ цѣлата Берковска околия, както и отъ селата на Орѣховска и Годечка околия. По-рано, както и сега следъ присъединяването на Пиротъ и Пиротско, както и на Царибродско къмъ майката– Огечество, пазаръто се посещава и отъ много „презпланинци*-жители на Пиротска и Царибродска околия. Фердинандскиятъ пазаръ се посещава и отъ много берковчани. Голѣма часть отъ населението на Берковска околия, ходи въ околийския центъръ, само когато има работа въ сѫда или въ други държавни учреждения; за всичко друго–въ Фердинандъ.

Годишиятъ доходъ отъ пазара е отъ 2-2,500,000 лв. Презъ1939 год. 2,000,000 лв. 1,300,000 интизапъ и 700,000 сергийно право и др.

Пазаритѣ вь Фердинандъ сѫ различни. Най-многолюдни и най-добри сѫ раннитѣ пролѣтни и есеннитѫ пазари. Тогава цѣлиятъ градъ се изпълня съ народъ; стотици каруци пристигатъ отъ всички околни села, а броятъ на сергиитѣ се увеличава нѣколкократно. Красива е гледката особено есенно време по гроздоберъ, когато въ ранна утринь десетки млади момичета носятъ на рамо тежки весла грозде и пълни кошници съ плодове.

Непосрѣдствено следъ Свѣтовната война общинската управа въ Фердинандъ, схващайки голѣмото икономическо значение на града като срѣдищенъ пунктъ за размѣна, взе починъ за откриване на панаиръ. Този починъ се осѫществи едва презъ 1928 година. Панаиръто става презъ м. августъ, Презъ 1939 г. отъ една анкета, която направихме съ Георги Томовъ, чиновникъ въ общинското, управление, се установи, че на панаира имаше 162 сергии, разпредѣлени както следва; бъчвари 5, вълнопродавачи 5, грънчари 8, гумени издѣлия 2, дрехари 13, дървени издѣлия 5, златари 3, иконостасчета, дървени кутии и др. 2, кинкалерия 25, манифактурни стоки 13, обущари 7, опинчари (царвулджии) 2, печки 2, плетени произведения 15, сарачи 2, стъкларски и чугунени произведения 6, тютюнопродавачи 30, фотографи 7, четкари 2 и шапкари 8. Освенъ тѣзи сергии имаше повече отъ 15 стрелбища, нѣколко менажерии, пивници, гостилници, кино, циркъ и др.

Мѣстопроизхождението на стокитѣ е следното:

1. Бъчви, каци, качета и др. отъ с.Меляне, Берковско– 4 сергии и с. Живовци, Фердинандско 1.

2. Вълна отъ Фердинандъ–5 сергии. Цената на бѣлата вълна бѣше отъ 45–48 лв, а на черната отъ 38-40 лв. Презъ 1925 година цената е била следната: бѣлата вълна отъ 70-80 лв., а черната 60.

3. Грънчарски издѣлия отъ Берковица 2 сергии, Фердинандъ, Ловечъ, с Илица–Берковско, с. Бороване–Врачанско, Василовци и Долно-Дѣровене-Ломско по 1. Мнозина отъ грънчаритѣ сѫ прекупили стокитѣ си отъ Троянско н ги препродаватъ.

4. Гумени издѣлия: обуща, царвули и др.отъ София - 2 сергии.

5. Дрехари (готови мѫжки и женски дрехи) отъ Ломъ - 4 сергии София - 3, Видинъ - 2, Враца, Горна-Орѣховица, село Криводолъ, Врачанско и Тополовградъ по 1.

6 Дървени издѣлия: готови кревати, закачалки за дрехи- Ломъ - 4 сергиии, с. Лѫжане, Ботевградско 1,

7 Златарски издѣлия: златни махмудии, гривни, брошки и по златни украшения отъ Ломъ 2 сергии и Фердинандъ -1.

8 Иконостасчета, кутии за бонбони, солници, малки буренца за ракия, бъклици, табли за игра и др. отъ с. Орѣшакъ, Троянско 2 сергии,.

9. Кинкалерия – детски играчки, връзки, шалчета и др отъ София 14 сергии, Фердинандъ 6 и Враца 5.

10. Манифактурни стоки отъ София 5 сергии, Враца 4, Фердинандъ 2, с. Криводолъ, Врачанско и с. Дрѣновецъ, Ломско по 1.

11. Обущари (готови мѫжки и женски обувки) отъ Фердинандъ 5 сергии, с. Портитовци, Фердинандско и гара Мездра, Врачанско по 1.

12. Опинчари (царвулджии) отъ София и Фердинандъ

13. Печки (прекупени отъ Враца) отъ Фердинандъ 2 сергии.

14. Плетени произведения: фанели, ризи, чорапи и др.-отъ София 11 сергии, с. Криводолъ 2, с. Ракево, Фердинандско и Дѫбова-махала, Ломско по 1.

15. Сарашки издѣлия: хамути, юзци, седла и др. отъ Фердинандъ 1 сергия и Враца 1.

16. Тютюнопродавачи отъ Фердинандъ 30 сергии.

17. Фотографи отъ Фердинандъ 4 сергии, София, Русе и с. Бойчиновци, Фердинандско по 1.

18. Четки за обуща, дрехи и др. отъ София 2 сергии.

19. Шапки отъ Фердинандъ 4 сергии, Ломъ и София по 2. За единъ периодъ отъ 12 години (1928–1939 г.), откогато сѫ ществува панаиръть, приходитѣ отъ него възлизать на 1,837123 лв. Тѣ постепенно сѫ се увеличавали: 1928 год. – 60,000 лв.. 1935 г.–132,022 лв., за да стигнатъ презъ 1937 г на 290,777 лв.

За броя на посетителитѣ нѣмаме точни данни, но той не ще е по-малъкъ отъ 50-60,000 души (1939 год.).

Всѣка година на Св. Духъ въ Фердинандъ става съборъ. Тъй като той съвпада винаги съ пазарния-день, нѣма почти никаква разлика между него и единъ пазаренъ день. Почти сѫ щитѣ сергии, които

сѫ на пазара, сѫ и на събора. Нѣщо повече, споредъ мнението на тгърговци отъ града, оборотътъ, който се прави въ единъ хубавъ пазаренъ день, е по-добъръ отъ онзи на събора. На този день идватъ повече млади хора за развлѣчения, а старитѣ да гостуватъ на близки.

Фердинандъ като пазаренъ центъръ представлява икономическо срѣдище на цѣлата Врачанска область. Той е най-главниятъ вѫзелъ въ този край на нашето отечество. Ако за въ бждеще общината подобри условията му като пазаренъ центъръ, и ако по-скоро се прокара проектираната ж. п. линия отъ гара Бойчиновци до с. Алтимиръ (Орѣховско), хинтерланда на Фердинандъ ще се разшири – планинскитѣ селища ще се свържатъ съ богатата съ зърнени храни Дунавска равнина– размѣната ще се увеличи и Фердинандъ като пазаренъ центъръ ще заеме първо мѣсто въ цѣла Северна България (21-–9. стр).

Кратки етнографски бележки

а) Физически типъ. Градъ Фердинандъ презъ течение на вѣкове билъ подлаганъ на чести етнически промѣни: произходъ на населението отъ различни, мѣста на Царството, кѫсото съжителство на това население (50-60 год.) и постоянниятъ притокъ на преселници, е причина да нѣма обособена еднородна група и общъ характеренъ типъ. Но все пакъ има известно различие между това население и населението въ останалитѣ части на страната.

Фердинандчани иматъ срѣденъ ръстът 160-170 см., нѣкои съ по-низъкъ 150-160 см. и високи–171-180 см., а най-високия – 192 см. (Пено Димитровъ, преселникъ отъ Берковица). По форма на главата фердинандчани се различаватъ помежду си- всички преселници отъ Берковско, Фердинандско, Врачанско, Ломско, Годечко и Софийско сѫ широкоглави, а останалите сѫ различни, Цвѣтътъ на косата имъ е повече кестенявъ, синь, рѣдко черъ. Мѫжкиятъ полъ е по-красивъ отъ женския.

б) Характеръ. Не можемъ да направимъ една изчерпателна характеристика на населението въ Фердинандъ, защото градътъ е обособенъ като българско селище едва следъ Освобождението, а и населението му произхожда отъ различни краища, както споменахме по-горе. Независимо отъ това то има известни черти, свойствени само нему. Фердиначани иматъ веселъ нравъ приветливи сѫ и общителни противно на съседитѣ си въ Чипровци.

Трезви природно интелигентни и предприемчиви, въпрѣки че понѣкога сѫ отхвърляли нѣкои културни начинания. Характерна черта на населението, особено на женитѣ, е трудолюбието и гостолюбието, свойствени на всички българи.

Чистотата стои на завидна висота, както въ града, така и въ кѫщитѣ, Домашниятъ имъ животъ е въ зависимость отъ материалното имъ положение по-заможнигѣ живѣятъ по-охолно, а гю-беднитѣ–

икономично.

Нравственостьта общо взето е запазена. Само презъ партизанскитѣ борби въ миналото нѣколцина сѫ станали жертвана партизански ежби (1887 год), други убийства не е имало. Фердинандчани сѫ честни въ отношенията си и малко се сѫдятъ. Не пиятѣ много – има и въздържатели. Проявяватъ интересъ къмъ духовния животъ, ученолюбили сѫ – това ги прави доста сериозни.

Религиозни сѫ, ако и да не посещаватъ често черква. Пазятъ вѣрата и тачатъ обичаитѣ и традициитѣ. Суевѣрието е почти изчезнало.

в) Носия. Градъ Фердинандъ спада въ Северозападна България къмъ областьта на бѣлодрежковцитѣ. Носията на населението нѣма да разглеждаме, както това прави етно-графътъ, а доколкото ни е необходимо да покажемъ има ли връзки съ носията на съседни селища и покрайнини, и оттамъ да си обяснимъ произхода на населението и неговото движение, които сѫ географски обекти (5–334. стр.). Въ случая, обаче, носията ще ни бѫде отъ много малка полза, тъй като съ заселването на известно семейство въ града, последното се погражданчава, а носията му остава само като „старина", за да я облѣче въ извънредни случаи. Въ първитѣ години следъ Освобождението, докато селището имаше селски видъ, по носията се познаваха известни преселници. До преди двадесетина години по кафявитѣ (сури) потури отъ домашенъ шаекъ и червени пояси се познаваха якорудчани, по бѣлитѣ беневреци и по дългитѣ безъ рѫкави елечета – торлацитѣ (жителитѣ отъ планинскитѣ селища) и др. Тъй като мнозина сѫ писали за носията въ този край, ние нѣма да се спираме подробно, а ще направимъ кратко описание само на онази носия, която е изчезнала преди нѣколко години, но за която споменитѣ у населението сѫ още прѣсни

Стара мѫжка носия. Ризата е била дълга, направена отъ кълчища, съ отворени рѫкави; а при огърлето се е връзвала съ конци. Джамадана е билъ съ рѫкави, направенъ отъ бѣлъ шаекъ. Рѫкавитѣ и огърлето му сѫ били обточенн съ гайтанъ. По джамадана сѫ носѣли касаче. То е било безъ рѫкави и е стигало до подъ коленетѣ. Заколчвало се е съ телени копчета. Беневрецитѣ сѫ били бѣли съ учкуръ, каквито и сега се срѣщатъ тукъ–таме у нѣкои стари люде. Чорапитѣ сѫ били вълнени - по цвѣть различни: бѣли, черни, шарени, споредъ вкуса на мѫжетѣ. Зимно време сѫ носѣли навуща съ черни; рѣдко бѣли върви. Нѣкои сѣ носѣли и калцуни. Поясътъ е билъ обикновено червенъ. Преди Освобождението всички си бръснѣли главитѣ, а отгоре оставяли перчемъ. Следъ Освобождението почнали да се стрижатъ. Шапката е била отъ шаекъ – червена, отдолу обточена съ гайтанъ; купували ги отъ Берковица, гдето ги приготовлявали специални майстори.

Мѫжкото облѣкло се е приготовлявало въ кѫщи, а нѣкои дрехи сѫ се работѣли при специални терзии

въ гр. Берковица. Старата мѫжка носия е почти изчезнала, запазена е съвсемъ малко. Сега почти всички мѫже носятъ гражданско облѣкло.

Стара женска носия. Ризата е била дълга до подъ колѣнетѣ. Рѫкавитѣ ѝ сѫ били дълги и широки. Отпредъ се е закопчвала съ петелка. Повечето ризи сѫ били отъ кълчища. На „добъръ день" сѫ носѣли памучни ризи. Опасвали сѫ се съ подпаска. Касачето се е носѣло знмно време. По цвѣтъ е било черно или бѣло. Дължината му е била до надъ ризата. Освенъ възрастнитѣ, касачета сѫ носѣли и неженените, само че тѣ сѫ били обточени съ гайтанъ и отпредъ не сѫ . се закопчвали. Сукманътъ е билъ отъ домашенъ шаекъ, боядисанъ съ черна боя. Отпредъ е билъ обточенъ съ гайтанѣ или сърма. Носѣли го презъ всички годишни времена съ изключение на лѣтото. Престилката е била отъ вълна, боядисана съ различни цвѣтове. Вълненикътъ е билъ малко надипленъ, боядисанъ червено, синьо или друга, нѣкоя боя. Носѣлъ се е отзадъ– обикновено лѣтно време. Елечето е било безъ рѫкави. Носѣло се е повече лѣтно време, Клъшникъ се е носѣлъ повече въ праздниченъ день. Той е приличалъ на касачето, само че еималъ рѫкави до ставитѣ, Отпредъ е билъ обшитъ съ гайтанъ или чуа. Носѣли го повече младитѣ невѣсти.

На краката сѫ носѣли опинци отъ свинска или говежда кожа. Въ праздниченъ день сѫ носѣли чехли (чейли), високи до подъ колѣнетѣ. Чорапитѣ сѫ били отъ бѣла вълна. Нѣкои жени зимно време сѫ носѣли бѣли навуща, по които навивали бѣли върви. Главитѣ си забраждали съ бѣли кърпи, Неженените еж ходѣли винаги гологлави. На коситѣ си наставяли «коцелъ пригогоенъ отъ вълнена прежда, спрегната отъ четири–петь, боядисана черно или алена, следъ това изплетена въ четвъртита форма. По цѣлото му протежение поставяли пари. На ушитѣ си носѣли обеци–-златни или сребърни. На рѫцетѣ–гривни отъ мъниста на шията - нанизъ отъ златни монети.

Часгь отъ женското облѣкло (риза, престилка, вълненикъ и др.) се е приготовлявало въ кѣщи отъ самитѣ домакини, а останалото (сукманъ, клъшникъ и др.) се е шиело при терзия. Въ съседното село Мала-Кутловица преди Освобождението е имало майсторъ–терзия, който е обикалялъ околнитѣ села и е шиелъ въ дома на хората или е взималъ дрехитѣ, за да ги приготви въ кѫщи.

Напоследъкъ почти всички жени (съ изключение на най-старитѣ) носятъ гражданско облѣкло. Модата въ гр. Фердинандъ и околията се диктува изключителни отъ София.

Библиография

1. Атанасовъ В. Крепостьта при Голѣма-Кутловица, Фердинандско – Castra et civitas Montanensium, В-къ Миръ бр. 11363–11 VI 1938.
2 Басановичъ Д-ръ И. Къмъ епиграфиката и .археологията на Горна и Долна-Мизия. Сб. Н. У., кн. XI. София, 1894.
3. Басановичъ Д-ръ И. Ломскиятъ окржгъ Сб. Н.-У., кн. V. София, 1891.
4. Батаклиевъ Ив. Ландшафтно подѣление на България. Годишникъ на Соф. у-тъ, Ист. фил. фак., кн. XXX., 13., 1934.
5. Батаклиевъ Ив. Къмъ въпроса за антропогеографскитѣ изучвания въ България. Сп. Училищенъ прегледъ, София, 1929.
6. Береговъ Р. Терциеръть въ Северозападна България. Сп. на бълг. геол. д-ство, томъ IX, кн. 3, София, 1937.
7. Бончевъ Г. Скалитѣ въ Фердинандско, Сп. на Бълг. ак. на наукитѣ, кн. VII, София, 1938.
8. Бончевъ Ст. Главните линии отъ геологическия строежъ
(направа) на западна Стара планина. Трудове на българското природоизпитателно д-ство, кн. IV, София, 1910.
9. Бончевъ Д-ръ Ек. Опитъ за тектонска синтеза на Западна България. Сп. Геология на Балканитѣ, год. И, кн. I, София, 1936.
10. Ботевъ С, Крвачевъ И. Земедѣлието въ България. София, 193411. Велковъ Ив. Стари римски пжтища и селища въ днешнитѣ български граници Бълг. истор. библиотека, год., И, кн. IV, София, 1929.
12. Велковъ Ив. Две новонамѣрени римски военни дипломи отъ Веспасианъ. Известия на Българския dpx. инст.,т. II, София, 1923-1924.
13. Добруски В, Археологически издирвания въ Западна България. Сб. Н. У., кн. II, София, 1890.
14. Дрѣнски П, Черти изъ зоогеографията на България. Сп. Есгествознание и география III. София, 1911 – 1912.
15. Дуйчевъ Ив. Чипровецъ и въстанието презъ 1688 год. София, 1938.
16. Захариевъ Й. Чипровци. София, 1937. .
17. Златарски Г. Н. Геология на България, Университетска библиотека, №–65, София, 1927.
18. Иречекъ К. Княжество България, часть II.– Пжтувания по България, Пловдивъ, 1899.
19. Иречекъ К. Антична география и епиграфика. Периодическо списание на бълг книжовно д-ство, кн. И, Срѣ децъ, 1882.
20. Ихчиевъ Д. А. Материали за историята ни подъ турско робство. Известия на истор. д-ство, кн.-1 София, 1905.
21. Каменовъ К. М. Прегледъ на селскостопанската кооперация въФердинандски и Берковски икономиченъ районъ 1928–1937. Ферданандъ, 1939.
22. Кировъ К. Т. Климатична скица на България. Сборникъ на Бълг. ак. на наукитѣ, кн. XXV, София, 1929.
23. Кжнчовъ В. Отечествена география. Пловдивъ, 1895.
24. Миковъ В. Извори зз историята и географията на нашитѣ градове и села. София, 1935.

25. Миятевъ П. Нѣколко турски документи отъ XVI вѣкъ по продоволствието на султанскитѣ войски съ овце отъ българскитѣ селища. Сп. Архивъ за поселищни проучвания,, год. I. София, 1938.
26. Поповъ Р. Пещерата Миризливка, Издание на Народния музей, №–26, София, 1933.
27. Рапонски А. И. Намаление на раждаемостьта на Фердинандската градска община за времето отъ 1926–1936 г. Сп. български хигиененъ прегледъ,.год. IX, София, 1939. 28 Радевъ Ж. Геоморфологични белези на българскитѣ земи и тѣхното значение за температурнйтѣ и валежни отношения на страната. Сп. Естествознание и география, год. IV, кн. 2 и 3, София, 1919.
29. Снѣгаровъ- Ив. История на Охридската архиепископия - патриаршия, София, 1932.
30. Стойковъ Г. Валежитѣ въ Царство България, София, 1924.
31. Статистически годишникъ на бълг. държ. желѣзници и пристанища, София, 1937.
32. Стояновъ Н, и Стефановъ Б. Флора на България, т. I София, 1924.
33. Тодоровъ А. Паганизъмътъ въ Долна-Мизия – езически божества и култове. Издание на Народния музей, София, 1928.
34. Чанковъ Ж. Населението на България, София, 1935.
35. Jretchek K. Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphe von Bulgarien, Monnatsberichte на Берлинската царска академия, Berlin, 1881.
36. Kanitz F. Donau Bulgarien und der Balkan II издание, 3 тома, Leipzig, 1882.
37. Mommsen Th. Ephemeris epigraphica vol. IV
38. Mommsen Th. Roemische Geschichte Band V